

თ. შერბ შოთგურ დე სეზიფიანობი

ქუთაისის აზნაპოვოს შერბეზესკის
№ 11 ბათუმისა

საქართველოს

საშუალო საუკუნეთა

ისტორია

თავადის ს. შარათაშვილისა

ნათარგმნი ს. სუნდაძის მიერ

რ ვ ე უ ლ ი II

ქრისტიანობის მიღებიდან არაბების შემოსევამდე.

ქუთაისი 1895

Типо-Литография Н. И. Гамрекели

Дозволено Цензурою. Тифлисъ, 5 Октября 1895 года.

საქართველოს

საშვალო საუკუნეთა ისტორია.

საქართველოს ისტორიას თითქმის ისევე ანაწილებენ, როგორც მსოფლიო ისტორიას. საქართველოს საშვალო საუკუნეთა ისტორია მეოთხე საუკუნიდან იწყება, სახელდობ ქართველ ხალხში ქრისტიანობის დაფუძნებიდან, და თავდება მეთუთხმეტე საუკუნის ნახევარში ქართველთა სამეფოს დაყოფით რამდენმე განცალკევებულ სამფლობელოდ.

სანამ საშვალო საუკუნეთა ისტორიის მოთხრობას დავიწყებდეთ, თავდაპირველად ჩვენ საჭიროდ ვრაცხთ—ავუხსნათ მკითხველს, თუ რა მეტოდით ვხმარობთ და ვაჩვენებთ ხოლმე წყაროებს, რომელთაგანაც ამოკრეფილი გვაქვს ფაქტები და შედგენილი აზრები. პირველ რვეულის დასაწყისში ჩვენ კიდევაც ავხსენით, თუ რა წყაროებიდან უნდა იქნეს შედგენილი ჩვენი ისტორია; ახლა კი მხოლოდ ის უნდა ვთქვათ, რომ: პირველი, ჩვენის წერილების ის ფაქტები, რომლის წყაროც არ არის ნაჩვენები, უმეტეს ნაწილად ამოდებულია «ქართლის ცხოვრებიდან», როგორც საქართველოს ისტორიის ძირითად მასალი-

დან; აგრეთვე არ არის ნაჩვენები წყარო იმ საყოველთაოდ ცნობილ ფაქტებისა, რომელიც სპეციალურ თხზულებათაგან კი არ არის ამოღებული, არამედ მსოფლიო ისტორიიდან ანუ სხვა შემწეობით მეცნიერებათაგან, — ესენი არიან ყოველ განათლებულ კაცის მეხსიერების აუცილებელი საგნები. მეორე, იმ გარემოებათა აწერის დროს, რომელიც ერთნაირად ეხებიან საქართველოსა და ბიზანტიის ისტორიას, ჩვენ ბიზანტიის ისტორიკოსთა დალაგებული მოთხრობა ვამჯობინეთ და მათ უფრო დავენდეთ, ვიდრე ქართველ მემატეანეებს, და მესამე, როცა კი ქართველების, ბერძნების ან სხვა ხალხების მატეანთა რომელიმე გარემოება შეტანილი ვიპოვეთ უკანასკნელ დროის შესანიშნავ ისტორიკოსთა თხზულებებში, ჩვენ, მემატეანეებთან შედარებით, უპირატესობა მივეცით ხსენებულ ისტორიკოსთა აზრებს, ვითარცა კრიტიკით აწონილსა და შემუშავებულს.

ქრისტეს სარწმუნოების შემოტანა

საქართველოში.

I

საქართველოს მცხოვრებელთა სარწმუნოების მხრით
ქრისტიანობის მიღება.

კერპთაყვანისმცემლობა და ცრუმორწმუნეობა.—ხმა ქრისტეს შესახებ.—ზოგიერთ წრეების მიღრეკილება ქრისტიანობისადმი.

ჩვენ კიდევაც ვთქვით, რომ, მეფურ მართველობის დადგინების დასაწყისშივე, საქართველოში ზოროასტროს მოძღვრების რწმენა დასავლეთის კერპთაყვანისმცემლობის შემორევამ შეარყია. როდესაც შარნაჯომმა ზენდ-პვესტის წესების გაწმენდა მოინდომა, ხალხი ძლიერ ეწინააღმდეგა მას, და მის განდევნის საბაბად, მატთანეთა სიტყვით, ეს გარემოება შეიქნა. მაგრამ კერპთაყვანისმცემლობამ აღმოსავლეთში მაინც ვერ მოიღვა ფეხი: ის აქ არ შეუტანიათ კანონმდებლობაში, როგორც საბერძნეთსა და რომში, და უფრო მოდას შეადგენდა აქ, ვიდრე შეგნებულს აუცილებელ საჭიროებას. რაკი ხელადგინ, რომ ღვთაება, კერპის სახედ გამოხატული, გაჩუმებული იყო, ყველანი თავის სულიერ მდგომიარობის მიხედვით ხსნიდენ შის ნებასა და წადილს.

სარწმუნოების ამგვარ მდგომარეობის გამო, გარშემორტყმულ ბუნების გავლენით, საქართველოში აუცილებლად უნდა გავრცელებულიყო კრუმორწმუნეობა. შართლაც აქ ერთობ გავრცელებული იყო ის, და ამას ამტკიცებს ის გარემოება, რომ დღესაც აქ დაბალი ხალხი თაყვანსა სცემს დიდ ხეებს, ქვებსა და იმათ მსგავს საგნებს, რომელიც კი ძლიერათ მოქმედებს ადამიანის წარმოდგენაზე. სპარსელებიცა და სომხებიც, რომელნიც ამ ქვეყნის საზღვრებში ცხოვრობდნენ, ვერ აცილდნენ ამ ბედისწერას. საქართველოში მცხოვრებთ უცხო ტომთაგან მტკიცედ მხოლოდ ებრაელებმა შეინახეს თავიანთი სარწმუნოება. ზარსმან I-ის მეფობის დროს ერთი ამ ქვეყნელი ებრაელი, სახელად მლიოზი, ძრისტეს ჯვარზე ცმის დროს იერუსალიმში იყო, და როცა მაცხოვრის სამოსელზე წილი ჰყარეს, ძრისტეს კვართი იმას ხვდა; როცა ეს ებრაელი მცხეთას დაბრუნდა, ზმა მოფინა ყოველგან დიდ მოძღვრის შესახებ, რომელიც თავის თავს მაცხოვრად აღიარებდა. მბრავლის ნაამბობი ისე ძლიერი იყო, რომ მეფის ყურადღება მიიქცია. ზარსმანმა კვართის ხელში გდება მოიწადინა, მაგრამ ეცადნენ და დაუფარეს მას. მლიოზის ნაამბობს მოემატა აგრეთვე წერილები, რომელსაც ქართველ ებრაელებს უგზავნიდნენ იერუსალიმიდან და რომელშიც მოხსენებული იყო ცნობები იესოს შესახებ. მლიოზის ერთი შთამომავალთაგანი, რაბუნი აბიათარი, რომელიც მცხეთაში

ცხოვრობდა მეოთხე საუკუნის დასაწყისში, აგვიწერს შემდეგ გადმოცემას, მის ოჯახში დარჩენილს; „მოდეს მეფობის დროს ქართველ ებრაელთა შორის ხმა გავრცელდა, იერუსალიმი სპარსთა დაიპყრესო. ამისათვის აღიძრენ ისინი და აღთქმა დასდევს, წასულიყვენ და იერუსალიმისათვის რაიმე შემწეობა მიეცათ; მაგრამ მალე ახალი ცნობა მიიღეს, — სპარსნი სამტროდ კი არ მოსულან, არამედ მოიტანეს ძღვენი ღვითის თესდრისაგან შობილის ყრმისათვისაო, და ამ ცნობამ დაამშვიდა ისინი. როცა ამას შემდეგ თითქმის ოც-და-ათი წელიწადი გავიდა, მლიოზმა იერუსალიმიდან მიიღო ანნა ღვდლის წერილი, რომელშიც ეწერა: «იგივე, რომლისათვის სპარსნი ძღვენითა მოვიდენ¹, აღზრდილ არს და ჰასაკსა ზომისასა მოწვენულ არს იგი და თავსა თვისსა ძედ ღვთისად ხადის. აწ მოვედით ყოველნი სიკვდილსა მისსა, რათა აღვასრულოთ მცნება მოსესი». ამ ცნობის გამო მლიოზ მცხეთელი და მისი ამხანაგი ლონგინოზ პარსნელი წავიდნენ იერუსალიმს და იხილეს იქ ჯვარცმული ძრისტე და ისმინეს ღვთაებრივ მოწამის უკანასკნელი ხმა: «მშვიდობით, მეფობაო ურიათაო, რამეთუ მოჰკალით თავისა თქვენისა მაცხოვარი და მხსნელი.»²

ეს გადმოცემა ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო, როცა ქართველთ ურწმუნოების დროს აქ მოვიდნენ წმ. მოციქულნი ანდრია პირველწოდებული და სიმონ ძანანელი, თუმცა ამათ ქადაგებათა წარმატება უარ-

სმანის დევნის გამო გაქარწყლდა, მაგრამ ზოგიერთ ქართველთა გონებაზე დიდი გავლენა ქონდათ მეორე საუკუნეში ეპისკოპოზებს: რომაელს ქლიმენტის, რომელიც იმპერატორ ტრაიანის მიერ გადასახლებული იყო საქართველოს უახლოეს მხარეებში, და პონტოელს პალმს, რომელიც სამეგრელოში იყო დაბადებული. ამ ქვეყანაში წარმართობა იმ ხანებში სრულიად ეცემოდა დღითი-დღე, — ხოლო ძრისტეს მოძღვრება თან-და-თან უფრო-და-უფრო იზიდავდა თავისკენ ადგილობრივს გონიერ მკვიდრთა. ამზასპ II-ის მეფობის დროის არეულობა იმის დამამტკიცებელი საბუთი იყო, რომ ქართველი მდაბიო ხალხი ფრიად დაცემული ყოფილა მაშინ ზნეობითად.

ჟოველითფერი ქვეყანაზე მანგების ნებით მოხდება ხოლმე, და ეს ნება გამოიხატება ბუნების კანონებით. ამ კანონების ძალით ჟოველითფერი, როგორც ფიზიკური, ისე მორალურიც, — ფრიად შესაძინევ სიდიდის იქნება ის და კაცის გონებისათვის წარმოუდგენელი, თუ არარაობის შესადარი უუმცირესი რამე, — ჟოველითფერი იცვლება. პოლიტიკური და სარწმუნოებრივი ხალხთა დაწესებულებანიც არ არიან დაფარულნი ამ საერთო წესისაგან. სარწმუნოებაც დაწესებულებაა, იმისთანა, როგორიც შეეფერება კაცთა საზოგადოების განვითარების მდგომიარობას; მაგრამ, როდესაც საზოგადოების მოწინავე წევრთა შეხედულება იცვლება და გამოდის იმ მდგომიარობისაგან, რომელშიაც დაწესებული იყო

რომელიმე სარწმუნოება, — მაშინ ეგ სარწმუნოება კარგავს მთელს თავის ძალას და, უითარცა ცრუ მოძღვრება, — პატივისცემას ხალხის მხრით. ბრბო თანდა-თან ამახინჯებს მას და ბოლოს კიდევაც კარგავს; მაგრამ კაცო, თავის ბუნებისამებრ, ეძებს ახალ სარწმუნოებას, ჭეშმარიტებისა ~~აღ~~ უახლოესს. ბრბოს ყოველთვის წინაუძღვრიან საზოგადოების მოწინავე წევრნი, და ყველა დაბრკოლებისა და დევნის მიუხედავად, რომელნიც ყოველგვარ რეფორმების დროს აუშორებელნი არიან, ისინი აყენებენ საზოგადოებას იმ გზაზე, რომლისკენაც თვითონ მიისწრაფოდენ.

ამზასპის დროს საქართველოში იყვენ, — როგორც არიან ხოლმე ყოველთვის ყოველ საზოგადოებაში, — იმისთანა პირნი, რომელთაც შეეძლოთ ჭეშმარიტების გარჩევა სიცრუისაგან და სასარგებლოსი — საშიშარისაგან, და ამ პირთა შემწეობით ქართველი ხალხი გამოვიდა თავის დაცემულ ზნეობრივ მდგომიარობისაგან. მკვი არ არის, რომ ამისთანა პირთა დასში პირველი ადგილი სჭერია რევს, და, როგორც ადგილობრივი მატიანეები ამბობს, ეს მეფე გამსჭვალული ყოფილა სახარების მოძღვრებით. ქართველმა მართველობამ პირველად იმით გამოიჩინა ქრისტიანობისადმი მიდრეკილება, რომ აუკრძალა ხალხს ადამიანის მსხვერპლვა უსულ-გულო ღმერთების წინაშე.

მთელის ხნის განმავლობაში, რევის მეფობი-

დან მოკიდებული იმ დრომდე, სანამ წმ. ნინო საქართველოს მოვიდოდა, ქრისტიანობრივი რწმენანი ამ ქვეყანაში თუმცა ნელ-ნელა, მაგრამ შეუფერხებლათ ვრცელდებოდენ, და ამ რწმენათადმი პატივისცემამ და მიდრეკილებამ შირიანის დროს თვით მეფის კარამდისაც მიაწია; ამის მიუხედავად, ხალხის ძველ ჩვეულებისამებრ, წარმართობის სარწმუნოებრივი დღესასწაულობანი დიდის ამბით სრულდებოდენ.

II

ქრისტიანობის გავრცელება საზოგადოებ და მისი მღვდნობის როლი საქართველოში დამკვიდრებამდე.

ქრისტიანობის გავრცელება.—მისი გავრცელება ქრისტიანობის იმპერიის სხვადასხვა ნაწილებში.—ქრისტიანობის გავრცელება საქართველოში და მისი როლი.

მაცხოვრის მოსვლას, ამ ქვეყნად ცხოვრებასა და ამბავებს შემდეგ, რასაც ჩვენ წმ. მახარობელნი მოგვითხრობენ, მისმა მოციქულებმა შეადგინეს იერუსალიმში პირველი ქრისტიანთა საზოგადოება და იქიდან დაიწყო სახარების მოძღვრების გავრცელება. ამ მიზნით ისინი გაემგზავრენ უშორეს ქვეყნებში და ყოველგან ქადაგებდნენ სიყვარულისა და სათნოების სარწმუნოებას. იესოს მსგავსად, იმათ შესწირეს თავიანთი სიცოცხლე კაცობრიობის სარგებლობას და ამით მრავალ ქვეყანაში დასდვეს სარწმუნოების საძირკველი. მაგრამ ყველაზედ უმეტესად მოციქულმა პავლემ იმოღვაწა. ქრისტიანობის მღვდნობისაგან ის გადაიქცა ქრისტიანობის სარწმუნოების უმხურვალეს ქადაგებლად, მიმოვიდა მთელ

რე აზია, მაკედონია, საბერძნეთი და იტალია, და თუმცა ბევრი დევნა და დაბრკოლება აიტანა, მაგრამ ყოველგან დაარსა ქრისტიანთა საზოგადოებანი. რომის მართველობის დევნათა გამო ეს საზოგადოებანი შვიდროდ შეერთდნენ, ერთმანერთს შევლიდნენ და თავიანთ წევრებს მატერიალურ ვაჭივრებისაგან ითარავდნენ.

ამისთანა მღვდომარეობაში იყო ქრისტიანობა I საუკუნეში, ხოლო მე—II საუკუნის დასაწყისიდან ამ საზოგადოებათა შორის გამოჩნდნენ განათლებული პირნი, რომელთაც განაგრძეს მოციქულთა მოღვაწეობა. პლიმენტიმ, რომელმა ეპისკოპოსმა, რომელიც ველურ ქვეყნებში იყო გადასახლებული¹⁾, მგნატემ, ანტიოქიის ეპისკოპოსმა, რომელიც ტრიანემ მხეცებს ჩაუგდო შესაქმელად²⁾, სამარიელმა იუსტინემ, რომელსაც მარკ ავრელის ბძანებით ჯავი მოკვეთეს³⁾, პოლიკარბემ, სმირნის ეპისკოპოსმა, ირინიმ, ლიონის ეპისკოპოსმა, ძიპრიანემ, პართაგენის ეპისკოპოსმა და სხვა მწერლებმა და მკადავებლებმა გაამტკიცეს და კიდევ უფრო გაავრცელეს საზოგადოებანი. მე—II საუკუნის ნახევრის მახლობლად პალესტინას, სირიას, მცირე აზიას, საბერძნეთსა და რომს ვარდა ქრისტიანთა საზოგადოებანი დაარსდნენ აგრეთვე მევიპტეში, ჩრდილოეთის აფრი-

1) Irenei. I. l. c. IX და თენი, იანვარი.

²⁾ თენი, დეკემბერი.

³⁾ იქვე, ივნისი.

კაში, სომხეთში, მესოპოტამიაში, სპარსეთში, ბალ-
ლიაში, ისპანიასა და ბრიტანიაში. შოველგან აშუ-
ნებდენ ტაძრებს და ეერარქიას აწესებდენ. მაგრამ,
ამ წარმატებათა მიუხედავად, მე-III საუკუნეში
ქრისტეს სარწმუნოება ჯერ კიდევ არსად არ
ყოფილა სახალხო უმთავრეს სარწმუნოებად¹⁾. ის
წარმართები, რომელნიც ქრისტეს მოძღვრების
ქეშმარიტებას ჰატივისცემით ეპყრობოდენ, ქრი-
სტიანებზე გაჯავრებულნი იმიტომ იყვნენ, რომ ესე-
ნი მეტისმეტად ერიდებოდენ საზოგადოვ წარმარ-
თების დაახლოებას. ამგვარმა მათმა საქციელმა გა-
ზმოიწვია საშინელი დევნა ლიოკლეტიანეს მხრით მე-IV
საუკუნის დასაწყისში. ამ დევნის უახლოეს საბაბათ
ის გარემოება შეიქნა, რომ ერთხელ ქრისტიანთა
ჯარებმა, რომელნიც სამსახურის გამო ვალდებულნი
იყვენ წარმართების ერთ დღესასწაულობაში მო-
ნაწილეობა მიეღოთ, თავიანთ ჩაჩქნებზე ჯვრები გა-
ზოხატეს. შურუძებმა იმპერატორთან იჩივლეს და
თხოულობდენ, რომ სასტიკათ დაესაჯა ისინი. თავ-
დაპირველად ლიოკლეტიანე ვერ ბედავდა ქრისტიან-
თა დასჯას, რადგან ისინი საკმაოდ ბევრი იყვენ
და რადგან ერიდებოდა მათს საერთო უკმაყოფილე-
ბას. მაგრამ შემდეგ პეისარმა ბალერიმ დაარწმუნა
ეს, რომ ამისთანა შემთხვევაში დათმობა არ ვარგაო,
რადგან ქრისტიანები მაშინ უფრო გათავხედდებიანო.

¹⁾ Вобщая истор. Георга Вебера, т. II стр. 8—10.

ღიოკლეტეიანემ ბძანა, დაეკეტათ და აეოხრებიათ ტაძრები, შეემუსრათ ჯვრები და ხატები, და ქრისტიანები კი გამოეგდოთ ყველა საზოგადო თანამდებობიდან. როცა ეს ბძანება ყველას საყურადღებოდ გამოეთინეს, ერთი ქრისტიანთაგანი მივიდა კედელთან, რომელზედაც მიჭედილი იყო ბრძანება, და ზიზღით ჩამოგლიჯა ის. მაშინ ღიოკლეტეიანემ, მის იმპერატორების ხელმწიფების წინააღმდეგ ამგვარის კადნიერებით გარისხებულმა, უბძანა ჯარსა და ხალხს, უწყალოდ ეძარცვათ და ეწყვიტათ ქრისტიანები. მცირე აზია, აფრიკა და სამხრეთი მეროპა გადაიქცენ კაცთა საკლავ ადგილებად და მოკლე დროში ურიცხვმა ქრისტიანმა დალია სული საშინელის ტანჯით. მაგრამ ამას მალე მოყვენ შემდეგი გარემოებანი: სასახლეში ცეცხლი გაჩნდა, ღიოკლეტეიანე მძიმე ავად შეიქნა და ჭკუის შეშლის ნიშნებიც გამოაჩნდა მას,—ქრისტიანებმა ყველა ეს განგებისაგან მოვლინებულ სასჯელად ჩარაცხეს და ამიტომ არ დაცემულან სულით,—მათ სწამდათ, რომ მოწამეთა სისხლი ახალი თესლია ქრისტიანობის გასამრავლებელიო¹⁾).

მათ საბედნიეროდ, ღიოკლეტეიანემ ველარ შესძლო სახელმწიფოს მართვა და 305 წელს ჩამოვიდა ტახტიდან, და მალე რომის იმპერიაში გაჩნდა ექვსი იმპერატორი, რომელთაც ქრისტიანთა დევნი-

¹⁾ Всеня, истор. Ф. Шоссера, т. IV, стр. 415.

სათვის იმდენად არ ეცალათ, რადგან ერთმანერთის ცილობით იყვენ გატაცებულნი. მათ შორის ერთი, სახელდობ ძოსტანტინე, კეისრის ძოსტანტი ხლო-რის შვილი, რომელსაც ხელთ ეპყრა ბაღლია, — კი-დევაც ემხრობოდა ქრისტიანობას, ისე როგორც ~~აგრეთვე~~ მამა მისი. როდესაც მოცილეები ერთმან-ერთ შორის ომობდენ და უღონოებს ტახტიდან აგდებდენ, ძოსტანტინე განზე იდგა იმ დრომდის, სანამ მაქსენცი რომს დაიპყრობდა და ბოლოს თავს დაესხმოდა მას. მაშინ ძოსტანტინე წინ გაუძღვა ბაღლებს და მაქსენცის ჯარებში მოსამსახურე ქრი-სტიანებს გამოუცხადა: „მე მივდივარ მაქსენცის წი-ნააღმდეგ, ვითარცა ქრისტიანთა დამცველიო“, აკურ-თხა თავისი დროშები ჯვრის გამოხატულებითა და მაცხოვრის სახელით, და 312 წელს დაამარცხა თავისი მოცილე და დაიპყრო რომი. ამ გამარჯვე-ბით დასრულდა პოლიტიკური ომი, და შუდეგი ის იყო, რომ ქრისტიანობამ წარმართობას სძლია. ძრი-სტიანთა სიხარულს სრულად თანაუგრძობდენ თვით ძოსტანტინე, ამას შემდეგ ღიდად წოდებული, მისი ცოლი შაუსტა, დედა მღენე და სიდედრი მეტრო-პია, აგრეთვე მთელი სასახლე და ჯარი. ხელახლავ დაიწყეს ტაძრების შენება და გამშენიერება, იერა-რქიები თავისუფლად დაწესდა, და ქრისტიანთა სჯუ-ლი მთელ ამპერიაში უმთავრეს სარწმუნოებად გა-დაიქცა. ამგვარ მდგომიარობაში იყო ქრისტიანობა იმ დრომდის, სანამ ის საქართველოში დაემკვიდრებოდა.

III

ქართველის მიერ ქრისტიანობის მიღება.

წმ. ნინოს შთამომავლობა, აზრდა და რომს მოგზაურობა.—მის მეგობარ ქალებს დევნა დიოკლეტიანესა და ტირიდატის მიერ.—წმ. ნინოს მოსვლა საქართველოს.—კერპების ორმუხდისა და ზადენის დღეობა.—წმ. ნინოს საიდუმლო ქადაგებანი და ავთმყოფთა კურნებანი.—მირიანისაჲს მისი ნახვა.—შემთხვევა ნადირობის დროს და მირიანის აღთქმა ქრისტეს სარწმუნოების მიღებისათჳს.—სამეფო რჩევის დადგენილობა.—ჯვართ ამაღლება.—ქართველ ხალხის მონათვლა.—წმ. ნინოს შემდეგ დროის წარმატებანი.—საქართველოს ეკლესიის ჩარაცხვა ანტიოქიის საპატრიარქოში.

წმ. ნინოს მოსვლა საქართველოს უნდა მომხთარიყო დიოკლეტიანეს მეფობის უკანასკნელ წლებში. იმის ბიოგრაფიიდან, რომელიც მის თანამედროვეს ქართველთ მეფის ასულს სალომეს დაუწერია, სჩანს, რომ ნინო ყოფილა შთამომავლობით აბაღუკის ქალაქ ტოლასტრიდან, კეთილმორწმუნე მშობელთ ასული. მისმა მამამ ზაბულონმა, რომელიც მაქსიმიანის ჯარებში მსახურობდა, სახელი გაითქვა სამხედრო და საქრისტიანო მოღვაწეობით იმ ხანებში, როცა ეს იმპერატორი ფრანკებს ეომებოდა. როცა აზიას დაბრუნდა, მან შერთო ცოლად იერუსალიმის პატრიარქის და; ამ ქორწინებიდან გაჩნდა ნინო. ურშობაშივე დაობლებული ნინო ბიძა მისმა პატრიარქმა მიიყვანა იერუსალიმს და მიაბარა

ასაზრდელათ ტაძრის მოსამსახურე ქალს, ბეთლემელ
სარას.

ნინომ საფუძვლიანათ შეისწავლა ძრისტეს მოქლუ
რება; ის კარგად მოზრდილი ქალი შვილი იყო იმ დროს,
როცა სასახლის ერთი ქალი მოვიდა იერუსალიმს
და ხმა გაავრცელა, რომ დედოფალს მლენეს, პოს-
ტანცი ხლორის მეუღლეს, ძლიერ სწადია ქრისტი-
ანობის მიღება, მაგრამ ხელს უშლიან ზოგიერთი
გარემოებანიო. ამ ამბით აღტაცებულმა ნინომ გა-
დაწყვიტა რომს წასვლა და ძრისტეს სარწმუნოების
გასავრცელებლად თავის გადადგმა. ნინომ მიიღო პა-
ტრიარქისაგან ნებართვა და კურთხევა; ამას შემდეგ
ის და სასახლის ქალი გაემგზავრენ და მივიდნენ
რომს: აქ ნინო შევიდა მონასტერში, სადაც ორ-
მოც-და-ათიოდე ქალწული, და ძათ შორის მშვენი-
ერი რიფსიმე, სწავლობდენ და ემზადებოდენ ქრი-
სტიანობისათვის.

როცა იმპერატორ ლოკლექტიანეს აცნობეს
რიფსიმეს სიმშვენიერე, მან მოიწადინა მისი გამო-
ყვანა მონასტრიდან. ამ წადილმა აიძულა ქალწულნი,
დაეტოვებიათ ღამით მონასტერი და შორ ქვეყნები-
საკენ გაქცეულიყვენ. ნინომ თან წაიყვანა რიფსიმე,
ზაიანე და ზოგიერთი სხვებიც და მოვიდა სომხეთს,
რადგან თქრობდა, რომ იქ დაიფარავდა მათ. მაგ-
რამ მალე, ლოკლექტიანეს წერილისა გამო, ტირი-
დატმა მოძებნა ისინი ყველანი, ნინოს გარდა,
და, რადგან ქორწინებაზე ცივი უარი გააცხადეს,

ამიტომ აწამეს ისინი და მოკლეს.

ნინო ვადარჩა თავის მეგობარ ქალწულთა ხეტლარს და სოცხეთის ჩრდილოეთის მხარეებში იმაღლებოდა; შემდგომ წელს კი, რიფსიმეს სიკვდილს შემდეგ, ივლისში, საქართველოს მოვიდა. როგორც მის ბიოგრაფიდან სჩანს, ამ ქვეყანაში მისი მოგზაურობა დაწყებულია ჯავახეთის მთებიდან. რომელიც შანავრის-ტბის მახლობლად ძევს. აქ ნინო შეხვდა მთიეზებებსა და მწყესებს, მათგან მიიღო საქმელი დი პირველი ცნობები მცხეთისა და მისკენ მიმავალ გზის შესახებ. ძაკვასიის მთების შეხედულობამ, რომლის მწვერვალნიც იმ დროს თოვლით დაფარული იყვნენ, დიდად შეაძრწუნა ნინო; მაგრამ, საკვირველ სიზმრით ნუგეშცემულმა და სარწმუნოებით გამხნეებულმა, განაგრძო მან თავისი გზა, გაიარა ახალ-ქალაქი და მივიდა შრბნისს. აქიდან, რამდენმე დღეს შემდეგ, ნინო და ამ ქალაქის ყველა მცხოვრები მივიდნენ არმაზს, სადაც იმ დროს საქართველოს ყოველ კუთხიდან იკრიბებოდა ხალხი კერპების მრმუხდისა და ზადენის დღეობაზე.

ამ დღესასწაულობამ, კერპთაყვანისმცემლობის უშვერ სცენებით შეზავებულმა, მეტად ააღელვა წმ. ნინო. იმან დაიწყო ღვთის ვედრება, რომ მოველინებია მისთვის შემწეობა ხალხის სახსნელად მის საშინელ ცთომილებათაგან; მალე ამოვარდა საშინელი ქარიშხალი და მას მოყვა უჩვეულებრივო სეტყვა, და ამან გააბნია მრავალრიცხოვან ხალხის ბრბო და

მიმოლენა კერპები. ეს შემთხვევა წარმართებმა ღმერთების რისხვას მიაწერეს, ხოლო ნინოსათვის კი იმის დამამტკიცებელ საბუთათ შეიქნა, რომ ის (ნინო) ლეთისგან იყო მოწოდებული. სამ დღეს შემდეგ ნინო დაბინავდა მცხეთაში და ამ დროიდან დაიწყო უშიშრად მოქმედება იმ პირებზე, რომელთათვისაც კი სახარების ქეშმარიტებანი გასაგებნი იყვენ. ძრისტიანებრივ ფილოსოფიას გარდა ძლიერ კარგად გამოიყენა მან აგრეთვე ზოგიერთ ავათმყოფობის მკურნალობის ცოდნა და ყოველთვის მკურნალობაში თავის წარმატებას მიაწერდა ხოლომე ლოცვას იესო მაცხოვრისადმი და ჯვრის ძლიერებას, რომელსაც ის ადებდა ავათმყოფთა სარეცელს. საზოგადოდ თავის საქმეებითა და ყოფა-ქცევით დიდი პატივი მოიპოვა მან საზოგადოებაში, და კიდევაც გავრცელდა აზრი, რომ იმას მინიჭებული ჰქონდა საკვირველმოქმედებითი ძალა. პირველი მისი მოწაფენი იყვენ: რაბუნი აბიათარი და მის ოჯახის წევრნი, რომელთაც შესამჩნევი ადგილი ეჭირათ ქალაქის წარჩინებულ მცხოვრებთა წრეში, მეფის ზოგიერთი მსახურნი და კარისკაცნი და დასასრულ თვითონ დედოფალი, ხანგრძლივ ავათმყოფობისაგან განკურნებული. ცოლის მოულოდნელ მორჩენით გაკვირვებულმა მირიანმა მოიხმო ნინო და დაიწყო მასთან თანაგრძნობით ბაასი სახარებაზე და დასაუღლეთსა და სომხეთში მომხთარ სარწმუნოებრივ ცვლილებაზე, შეკრიბა დიდებულნი, უამბო მათ ყოველიფერი, რაც

ნინოსგან მოისმინა, და დიდის ქებით მოიხსენია ის და შისი მოძღვრება. თუმცა მირიანს კარგად ესმოდა, რამდენადაც აღებატებოდა ქრისტეს სარწმუნოება კერპთაყუანისმცემლობას, მაგრამ მაინც ვერ გადაწყვიტა მისი მიღება; მხოლოდ ერთმა უბრალო შემთხვევაშ, რომელმაც მის გონების წარმოდგენაზე იმოქმედა (თუმცა ისიც შესაძლებელია, რომ მეფეს ის განზრახვით მოეგონებოდა და ხალხისთვის ეამბნოს), აიძულა ის, დიდის ზეიმით მიეღო ქრისტიანობა.

მართელ მირიანი მხოტის ტყისაკენ წავიდა სანადიროდ; იმისთანა სქელმა ნისლმა მოესწრო მას აქ, რომ, თუმცა მაშინ დღე იყო, მაგრამ წყვდიადი ღამის უბნეოესად მოეჩვენა. მეფის ამაღლა გაიფანტა. თავზარდაცემილი და სასოწარკვეთილი ანაზღად ჩამოხტა ის ცხენიდან, ააპყრო ხელები ცისადმი და იესო მაცხოვარს შეელოსა თხოვდა, და წარმოთქვა თუარა მონათულის აღთქმა, წყვდიადი გაქრა ¹⁾.

¹⁾ თეოფანეს შოწმობით ეს გარემოება ზოქთარა 318 წელს, ქართლის ცხოვრებისა ჩვენებით კი—კოსტანტინე დიდის მეფობის ერთს იმ წელთაგანში, როცა 20 ივლისს შაბათი ყოფილა. ეს ცნობები ერთმანერთს შეუღოწმეს და (იმ გამოანგარიშებით, რომელიც ხავსკის ტაბულებით მოაბთინეს) ამოჩნდა, რომ 20 ივლისს შაბათი ყოფილა 317 წელში იანუარისა და ხვტქმზრის თვისადრიცხვით ანუ 318 წელში მარტის თვისადრიცხვით, რომ უფრო დარწმუნებულვიყავ ამ ცნობათა სინამდვილეში, მე ვფიქრობდი—მირიანის წყვდიადით გარემოცვა შის დაბნელებით ამეხსნა, შეგრამ ბ-ნმა ასტრონომმა კორემ შოწერილობით (28 მანის 1868 წ. № 545-ით) მაცნობა, რომ მის მიერ მოათენილ გამოანგარიშებით, ივლიანეს კალენდრით,

მირიანმა შეკრიბა ამაღლა, გამოუტყხადა მას თავისი აღაქმა და ისევ მცხეთას დაბრუნდა. ჭალაქში კიდევაც შეეტყო ყველას ეს შემთხვევა და მირიანის განზრახვა. როდესაც მეფე ქალაქს მიუახლოვდა, მცხოვრებნი ყველანი გამოვიდნენ მის შესაგებებლად, და მათ შორის იყო ნინოც. მირიანი მივიდა მასთან, ჩამოხტა ცხენიდან, მოიკეცა მის წინ მუხლი და მიიღო კურთხევა, რომ ის და მთელი მისი ხალხი ძრისტეს სარწმუნოებით განათლებულიყვენ

მეორე დღეს სამეფო რჩევამ გადაწყვიტა: პირველი, გაეგზავნათ ელჩების ხელით წერილები მირიანისგან იმპერატორ ჰოსტანტინესთან და ნინოსგან დედოფალ მლენესთან და ეთხოვათ მათთვის ეპისკოპოზისა და ღვდღეების გამოგზავნა ქართველ ხალხის მოსანათლავად და საეკლესიო წესების ასასრულებლად, მეორე—ნება მიეცათ ნინოსა და მის მოწაფეებისათვის, მოემზადებიათ ხალხი ახალ სარწმუნოების მისაღებად, და მესამე—დაეწყოთ ტაძრის შენება, რომელიც უნდა გაეთავებიათ საბერძნეთიდან საღვდლოების მოსვლამდე.

ნინომ და მისმა მოწაფეებმა დაიწყეს ხალხში ქადაგება და მოითხოვეს კერპების გამოხატულებათა

317 წელში შიშთვარის განახლება ყოფილა 7 ივლისს, მაშასადამე იმავე წლის 20 ივლისს მზის დაბნელება შეუძლებელი იქნებოდა, ხსენებულ წყვილიადით გარემოცვა კი შეიძლება მივაწეროთ ჰეკა-ქუხილს, რომელიც ხანდახან იმგვარვე სიბნელეს მოუტუნს ღოღმე დედამიწას, როგორც მზის სრული დაბნელებაო.

დამხობა; მაშინ მცხეთელები ადრტვინდენ და დაიწყეს კითხვა: კერპების მაგიერ ვის უნდა ვსცეთ თაყვანიო? მაშინ მოწაფეებმა აჩვენეს მათ ჯვარი, რომელიც მათ მიერ არაგვის მარცხენა ნაპირის მაღლობზე იყო ამართული, სადაც ახლა მოჩანს წმ. ჯვარის ძველი მონასტერი. რამდენმე დღეს შემდეგ მცხოვრებლები, ეტყობოდა, დამშვიდდენ, და, როცა ერთ დილას, ძველის ჩვეულებისამებრ, სალოცავათ ავიდენ სახლების ბანებზე, მრმზუხდის სტატუის მაგიერ თაყვანი სცეს ჯვარს¹⁾, თუმცა ბევრი მათგანი, რომელსაც ახლოს ენახა ეს უბრალო ხის ჯვარი, ამბობდა: განა ამისთანა სათაყვანო საგანი ცოტა იპოება ყოველგან ჩვენს ტყეებშიო!

იმავე დროს, მირიანის ბძანებით, სამეფო ბაღი გაჩეხეს და იქ დაიწყეს საქართველოს საქრისტიანო პირველ ტაძრის შენება. ეს ტაძარი ხისგან იყო აშენებული.

ამასობაში, როვორც „მართლის ცხოვრებიდან“²⁾ სჩანს, ქოსტანტინე ღიდის კარზე დიდის აღტაცებით მიიღეს მირიანის გაქრისტიანების ამბავი. იმპერატორის აზრით, ეს გარემოება არღვევდა საქართველოს მეფეს კავშირს სპარსეთთან და სამუდამოდ ამყარებდა იმპერიის გავლენას საქართველოზე. ეს აზრი რამდენადმე მართლაც ქეშმარიტი იყო, რადგან ქართველები იმ დროიდან საბერძნეთისადმი

1) Истор. Моисея Хорен., кн. II. гл. 86.

შეტ მიზიდულებას გრძნობდენ, ვიდრე სპარსეთისად-
მი. ამიტომაც მირიანის შვილი, ბაქარი, დაუყონებ-
ლოვ გაათავისუფლეს ამანათობისაგან და მასთანვე
გაგზავნეს საქართველოს ერთი ეპისკოპოსი¹⁾ და
რამდენიმე ღვდელი და მათ გაატანეს მაცხოვ-
რის ხატი და წმ. ნაწილები. საღვდელოების შოს-
ვლისათანავე ბძანება გასცეს, საქართველოს ყო-
ველ კუთხიდან მცხეთაში შეკრებილიყვენ ერისთა-
ვები და მათი ხელქვეითნი, და ამგვარად აუარებელ
ხალხის თანადასწრებით შეასრულეს ნათლისღება

ამისთანა დიდის წარმატებით გამხწვევებული
„ნეტარი ნინო, — მოსე ხორენელის სიტყვით, — წა-
ვიდა, რომ საქართველოს სხვა მაზრებიც დაერიგე-
ბია თავის უპატროსნეს ბაგით: ის ყოველგან შეტის
შეტად უბრალო ტანისამოსით დადიოდა და ნამეტ-
ნავი მას არაფერი ქონია. შოველივე ამ ქვეყნიური
მისთვის უცნობი იყო და თავის ცხოვრებას, ჯვარ-
ცმულისაებრ, მუდმივის სიკვდილით განიცთიდა, და
ამ სახით შესწირა მან თავისი თავი საღვთო სიტყ-
ვის აღსარებას, შეიქნა მოციქული და ავრცელებ-
და სარწმუნოებას აღმართა კარიდან მასაგეთამდრ²⁾).

ამგვარად ქართველებმა ქრისტიანობა იმ დროს
მიიღეს, როდესაც არც სარწმუნოების დოგმატებს

1) „ქართლ. ცხოვრ.“ სიტყვით, იოანე, ზოგიერთ სხვების
თქმით — ევსტათი, რომელსაც პირველ მსოფლიო კრებაზე ანტიო-
ქიის პატრიარქობა უბოძეს.

2) Моне. Хорен., кн. II, гл. 86, примеч. 363.

და არც საეკლესიო წესებს არ ქონდათ გადაწყვეტილი სისტემა და ფორმა, და მხოლოდ შვიდ წელს შემდეგ, ე. ი. 325 წელში, საქართველოს ეკლესიამ მიიღო ნიკეს პირველ მსოფლიო კრების დადგენილობანი და შაშინ მიაწერეს ის ანტიოქიის საპატრიარქოს ¹⁾.

1) Iosseliani, Истор. груз. церкви, стр. 20.

IV

საქართველოს ბაქრისტიანების შედეგი.

ქრისტიანობის, როგორც განათლების დასაწყისის, გაელენა ქართ ველებზე. — სამოქალაქო მართველობის დამორჩილება საღვდელთ ვებისადმი და ამის გამო — საბერძნეთის პოლიტიკისადმიც.

ქრისტიანთა სარწმუნოებამ, სადაც კი ის მიიღეს, ყოველგან დიდი ზნეობრივი ცვლილება მოახდინა; მაგრამ ძალიან საფუძვლიანი საფიქრებელია, რომ ამ მხრით უფრო დიდ სიკეთეს მოუტანდა ის იმისთანა პატარა სამეფოებს, როგორც იყო საქართველო, რომელსაც განსაზღვრული კანონები არ ქონია. სახარება ქადაგებდა, შეერთებულიყვენ ყველანი ერთმანერთ შორის სიყვარულის კავშირით, ასწავლიდა, თუ რა არის ქვეშარტი სათნოება, და ცხადად ამხილებდა ბოროტებას, საღვდელოება თავის მხრით მტკიცედ იცავდა ამ მოძღვრებას და ამიტომაც მან იკისრა, გაფაციცებით ეგდო თვალყური ქრისტიანთა ყოფაქცევისათვის და მათის ოჯახობრივ ცხოვრების ზნეობრივ სიწმინდისათვის; ტადართა სიმშვენირებ კი და ღვთისმსახურების წესთა დიდებულებამ გაავითარეს ხალხის გემოვნება სიმშვენირისადმი და შეიქნენ განათლების საძირკველნი.

საღვდელოება თანდათან ამდოვრებდა ხალხის დაბალისა და საშუალო საზოგადოების ველურ გუ-

ლისტქმას; ჯვრითა და სახარებით აღჭურვილმა, იკის-
რა მან ჩაგრულთა მთარველობა და ამნაირად თავი-
სი გავლენა იქონია აგრეთვე უმაღლეს წოდებასა
და სამოქალაქო მართველობაზე. მალე მირიანმაც
იგრძნო თავისი დამოკიდებულება საღვდელოებაზე.
როცა გაიგო, რომ მისი სიძე შეროზი არანს ქრი-
სტიანობის შეტანის წინააღმდეგი იყო, მას უნდო-
და — იარაღით აესრულებინებია მისთვის ეს საქმე;
მაგრამ თვით წინომ შეაჩერა მირიანის მეგრძოლი
მისწრაფება: «ქრისტემ აკრძალა სარწმუნოებისათვის
იარაღის აღებაო», უთხრა მან. ამნაირად მეფეები,
რომელთაც კეთილმორწმუნეობის მიზეზით უნდო-
დათ თავიანთი მოქმედებანი სარწმუნოების პირო-
ბებისათვის შეეთანხმებიათ, იძულებულნი იყვნენ —
ყოველთვის ეკლესიის მოსამსახურეთათვის ეკითხათ
რჩევა.

ამგვარად თავმოყრილ გარემოებათა ქონდათ
თავისი ცუდი მხარეც. საღვდელოება, რომელმაც
თავის ხელში ჩაიგდო საქართველოს მართველობითი
ხელმწიფება, თავის მხრით თვითონაც დამოკიდე-
ბული იყო საბერძნეთის სინკლიტზე. კოსტანტინე-
სა და მის მემკვიდრეთა იმპერიას ქონდათ თავის
სინკლიტზე დამოუკიდებელი კანონები და პოლი-
ტიკური განზრახულებანი; ეს იმპერია და მისი
უმაღლესი მართველობა ანტიოქიის, პატრიარქის
შემწეობით ქართველ საღვდელოებაზე მოქმედებდნენ
და ისე წაიყვანეს საქმე, რომ საქართველოს მარ-

თველობას თავიანთ ნებაზედ ატრიალებდენ. შემდეგ-
ში თუმცა ჩვენ დავინახავთ, რომ ქართველები სა-
ბერძნეთ-რომის იმპერიასაც ეომებოდენ, მაგრამ ამ
ომებს ორის ხალხის ერთმანერთთან მტრობის ხასი-
ათი კი არ ქონია, არამედ — პირად მტრობისა, რომ-
ელიც ამ შემთხვევაში მეფეებს შეხებოდა, — და ესეც
იშვიათი გარემოება იყო, შემთხვევით გამოწვეული.

საღვდელოებამ საქართველო სარწმუნოებრივ
კავშირით იმპერიას დაუწეგობრა და მით მოსპო
სპარსეთსა და მას შორის დამოკიდებულობა. სა-
ქართველოსა და სპარსეთს შორის საუკუნეებრივი
კავშირი არსებობდა, რომელიც რამდენადმე დამყა-
რებული იყო სარწმუნოების ერთობაზე ზოროასტრის
მოდღვრებისამებრ, უფრო კი დინასტიების ერთო-
ბაზე. როცა კი ეს კავშირი დაირღვა, საქართველო
სპარსეთისათვის სარწმუნოებითა და პოლიტიკით
სრულიად უცხო სამეფოდ გადაიქცა. ეს სარწმუნო-
ებრივი განსხვავება საქართველოსათვის საშიშარი
არ იქნებოდა, საბერძნეთ-რომის სახელმწიფოს
პოლიტიკას რომ არ დამორჩილებოდა. მაგრამ სა-
ქართველო შეიქნა ათასის წლის ბრძოლის მონაწი-
ლე, რომელიც ამ უკანასკნელ იმპერიას თავის და-
ხლობამდი გაბმული ქონდა სპარსელებსა და თურ-
ქებთან, და ბოლოს ქრისტიან სამეფოთა შორის
მარტოდ-მარტო დარჩა ის სპარსეთისა და *თურქეთისა*
მსხვერპლად.

კ ვ რ ი ო ღ ი

ქრისტყეს სარწმუნოების მიღებიდან ვასცანგ გორგას-
ლანამედი.

I

დრო მირიანის სიკვდილიდან სპარსელთ მიერ
საქართველოს დაპყრობამდე.

მირიანის მოგზაურობა წმინდა ადგილების მიმართ.—
ბაქარის მეფობა (342—364).—საბერძნეთის განათლე-
ბის შემოტანა, ომი სპარსელებსა და სომხებთან.—მირ-
დატ III-ის მეფობა (364.—379).—იმპერატორთან მე-
გობრობა.—ვარაზ-ბაქარის (379—393), თარდატის
(393—405), ფარსმან V-ის (405—408) და მირდატ
IV-ის (408—410) მეფობა.

ნათლისღების შემდეგ მირიანი უმეტესად
ღვთისმსახურების საქმეებს კიდებდა ხელს. ამგვა-
რისავე მიზნით ის გაემგზავრა იერუსალიმს მაცხოვრის
კუბოს თაყვანსაცემად და იქ იმპერატორისაგან
ნებართვა მიიღო, თავის ხარჯით აეშენებია პატიო-
სანის ჯვრის ტაძარი, რომელიც ახლა არის ლო-
ტის ნიშთან¹⁾. როცა მოგზაურობიდან დაბრუნდა
და რევის სიკვდილი გაიგო, რომელიც ძახეთს მარ-

1) მოხილვა ტიმოთე ზიტროპოლიტისა, 148.—ეს მოგზაური ამ-
ბობს აგრეთვე, რომ მირიანმა იერუსალიმში კოსტანტინე დიდი ინა-

თავდა, მირიანმა საქართველოს ეს ნაწილი მეტროპოლია¹ შეუერთა და მალე მომაკვდავმა მთელი თავისი სამეფო ბაქარს გადასცა.

მს მეფე ღვთისმოყვარებით არ ჩამოუვარდებოდა თავის მამას; ამასთანავე მან მოიწადინა—ქრისტიანობასთან გაევრცელებია საქართველოში აგრეთვე საბერძნეთის თანამედროვე განათლება, და ამ მიზნით მოიწვია საბერძნეთიდან სწავლულნი და ბრძანა, ყოველგან, სადაც ეკლესიებს აშენებდენ, სკოლებიც აეშენებიათ. ამ სკოლებში მეცნიერებათა გარდა, რომელნიც ქართულ ენაზედ ისწავლებოდენ, ასწავლიდენ აგრეთვე ბერძნულსა და ასურულ ენებს. ბაქარის განკარგულებით მრავალი ტაძარი ააშენეს და გაამშვენებინეს და სარწმუნოების საუკეთესო მქადაგებელნი გაგზავნეს ყოველგან მუშობელ ქალაქების საზოგადოებებში. მალე ამ მქადაგებელთა წყალობით მიიღეს ქრისტიანობა: აფხაზებმა, ხევსურებმა და ტავკასიის ზოგიერთმა სხვა ხალხებმაც. ამ მქადაგებელთა შ. ილოდ პრანში არ ქონიათ წარმატება, სადაც მართველად იყო ბაქარის სიძე ფეროზი.

მართველთა მეფის დაჟინებულმა მოთხოვნამ და ამ ~~ქვეყნის~~ მცხოვრებთა ჯიუტობამ იმ დროს, როცა სრული მშვიდობიანობა სუფევდა ყოველგან,

ხელაო, მაგრამ ცნობილია, რომ მირიანის მეფობის უკანასკნელ წლებში კოსტანტინე დიდი ცოცხალი არ ყოფილა და ამასთანავე სე იმპერატორი არც ყოფილა როდისმე იერუსალიმში.

წამოაყენა ორი პოლიტიკური საკითხი, რომლის გადაწყვეტაც უომრად არ შეიძლებოდა. სპარსელებმა პრანს გაუწიეს ქომაგობა და დაიწყეს იქ გაბატონებისათვის მეცადინობა; ამავე დროს სომხებმა ისარგებლეს მით, რომ ბაქარი გაჭივრებულ მღვდმარეობაში იყო, და მოითხოვეს, საქართველოს ტახტი სომეხთ მეფის ოარდატის შვილის-შვილებს, რევის შვილებს, გადაცემოდა. სპარსელები და სომხები შეესიენ საქართველოს, მაგრამ ამ ომის მსვლელობის შესახებ ჩვენ არავითარი ცნობები არა გვაქვს, იმ ფრიად მცირესა და არეულ ცნობებს გარდა, რომელსაც ვპოულობთ „ქართლის ცხოვრებაში“ და მოსე ხორენელის ნაწერებში. მხოლოდ ერთია ცხადი, სახელოდ — რომ პრანი, იმპერატორის შვამდგომლობის გამო, სპარსელთ უფლებაში გადავიდა; შეროზმა მიიღო ქრისტეს სარწმუნოება და ამასთანავე მას ჩააბარეს სამფლობელოდ ხრამისა და აღგეთის მდინარეებს შორის მდებარე ადგილები, სამშვილდის ციხეს ზევით; სომხებთან კი პირობა შეკრეს, რომლის ძალითაც საქართველოს ტახტი ბაქარსა და მის შთამომავალთ დარჩა, ხოლო რევის შვილებს ძახეთი უნდა ეფლოთ ქართველთ მეფის ერისთავის სახელით.

ბაქარს შემდეგ მეფობდა მისი შვილი მირდატ III, რომელსაც ამიან მარცელინი მერიბანესს უწოდებს ¹⁾. მისი მეფობა მრავალს კეთილქსახუ-

1) Ammien—Marcellin, 1. LXX, ch. 6.

რებით მოღვაწეობას შეიცავს; დიდი მეგობრული დამოკიდებულება ქონდა მას იმპერატორ ქოსტანცისთან, რომელიც სპარსეთის წინააღმდეგ სალაშქროდ ემზადებოდა და ამიტომაც ძვირფას საჩუქრებით მირდატის გულს იკებდა, რადგან სურდა — საქართველო მისი მომხრე ყოფილიყო ¹⁾). აღზარდა მირდატის დროსვე ხელახლავ დაუჭერიათ ქართველებს რანი, რომელიც ბაქარმა სპარსელებს დაუთმო, იმიტომ რომ მის შვილის ვარაზ-ბაქარის მართველობის დროს, რომელსაც ამიანი სახელად ას-ვაკურს უწოდებს, ეს მარა სპარსელებმა ხელახლავ წაართვეს ქართველებს და მასთან ერთად აგრეთვე ქახეთის აღმოსავლეთის ნაწილებიც.

სპარსელებმა გაავრცელეს თავიანთი დაპყრობანი დასავლეთისაკენ და ამ დროსვე სომხეთსა და საქართველოს გადასახადი მოთხოვეს. სომხები ვარაზ-ბაქარს წინადადებას აძლევდენ — შეერთებოდა მათ, მოეწვიათ შემწედ ქავკასიის სამხრეთის ტომები და ამ შეერთებულის ძალით შებრძოლებოდენ საერთო მტერს; მაგრამ მშვიშარა ვარაზ-ბაქარმა არც სომხების თხოვნა შეისმინა და არც თავის ერისთავების რჩევა, არეულობის დროს ქართლიდან გაიქცა, რომ შეეფარებია თავი ერთ სიმაგრეში, სახელდობ ქახეთის-ხევში. ამასობაში სპარსელებმა საქართველო დაიჭირეს და ახლანდელ თფილისის

1) Lebean, hist du Bag — Empire, Tom II, 1. XI.

მახლობლად თავიანთ ჯარის თავშესაფარად ააშენეს შურის-ციხე; იმათ შეაიწროვეს ხალხი ქრისტეს სარწმუნოების წესების ასრულებაში და ხარაჯბ დაადვეს მას. უკიდურეს მდგომარეობაში ჩაყენებულმა ქართველთ მეფემ თავდამცირებით ითხოვა ზავი. რომლის გამოც თავს ვალად იღვა სპარსელებსათვის ხარკის ძლევა და ამასთანვე ქახეთის აღმოსავლეთ ნაწილისა და ჯიანის დათმობა. სპარსელებმა, რაკი თავიანთი სიამაყე და პატივისმოყვარება დააკმაყოფილეს, თან წაიყვანეს ამანათად შეროზის შვილები, შირიანის ასულის წულგები, და გავიდნენ საქართველოდან

რომაელები მარაზ-ბაქარის მოქმედების უკმაყოფილონი შეიქნენ და შეუსიეს მას კლარჯელები; ამათ შემწეობიარ დაიჭირეს მუხბარისი და მთელი ძლარჯეთი ზღვის ნაპირად არსიანამდი და მართველად იქ დააყენეს ზოსერორის ერთი თავადთაგანი, სავრომატი. მალე საფორმა გამოავდო საქართველოდან სავრომატი და აადგინა მარაზ-ბაქარის უფლებანი საქართველოს მთელ სამეფოს შესახებ. მაშინ იმპერატორმა მალენტმა თავის სარდალს ტერენციუსს მისცა თორმეტი ლეგიონი და უბძანა საქართველოს ტახტზე სავრომატისაყვანა. როგორც კი მიუახლოვდა ტერენციუსი მდინარე მტკვარს, უხასიათო მარაზ-ბაქარმა წინადადება მისცა მას, რომ გაეყო სამეფო იმასა და სავრომატს შორის, და ამასთანავე ბოდიში მოიხადა: რომაელების მხარეს ვერ

დავიჭერ, რადგან ჩემი შვილი ამანათად ყავთ სპარსელებსო. იმპერატორი ამ გაყოფაზე დათანხმდა, მაგრამ იმ პირობით კი, რომ სავრომატის უფლებაში ყოფილხყვენ ჭანეთი და მტკვრიდან სამხრეთისაკენ მდებარე მიწები, მარაზ-ბაქარისაში კი—ჩრდილოეთისაკენ მდებარენი და აგრეთვე ლბანია ¹⁾).

სათორიც, თავის მხრით, ამგვარ გაყოფით უკმაყოფილო იყო და ორის წლის განმავლობაში განუწყვეტლივ ქონდა მოლაპარაკება ამის შესახებ და თხოულობდა საქართველოდან სავრომატისა და რომაელ ჯარებს გადევნას და მარაზ-ბაქარის აღი მარებას მთელის საქართველოს ერთად-ერთ მეფედ. ბოლოს ამისთვის გავზავნეს სპარსეთის პირველი მინისტრი სურენა. მალენტმა აღუთქვა, რომ გაიყვანდა თავის ჯარებს, თუ რომ სათორი საქართველოს გაყოფის დამტკიცებაზე დათანხმდებოდა. მაგრამ, როცა დაინახა იმპერატორის ჯიუტობა, სპარსეთის მეფემ ისარგებლა მით, რომ იმპერიას ამ დროს გოტები შეესიენ, თავს დაესხა რომაელ ჯარებს, რომელნიც საქართველოს საზღვრებში იყვნენ მოთავსებულინი, ამოწყვიტა ისინი და სავრომატი გადევნა²⁾).

¹⁾ Lebeau, tom III, liv. XVIII, რომელიც უჩვენებს Ammien-Marc. I. XXVII, c. 12 და Themist. XI, p. 148; მაგრამ ეს გარემოება, რომელიც ლეზოს ჩვენებით 372 მომხთარა, არ ეთანხმება დროს 379-დან 393 წლამდე, რომელსაც აკადემიკოსი შროსე ქართველთ დინასტიების შესახებს სტატისტიკურ წერილებში მიაწერს ვარაზ-ბაქარის მეფობას.

²⁾ Ammien—Marc. XXVII, c. 12.

პარაზ-ბაქარის სიკვდილს შემდეგ დარჩა მისი სამი მცირეწლოვანი ვაჟი, და ამიტომაც 393 წელს საქართველოს ტახტი მისმა სიმამრმა **თარდატმა** დაიჭირა, — ეს იყო რევის შვილი, მირიანის ძის წული, **თარდატი** ღრმა მოხუცებული კაცი იყო და იმდენათ გამოცთილი, რომ მოახერხა — თანხმობა და მშვიდობიანობა ჩამოეგდო სპარსეთსა და საქართველოს შორის, ისე რომ ქართველთ ქრისტიანობრივ ცხოვრებისათვის ამგვარი ურთერთობა მანებელი არ ყოფილა.

თარდატს შემდეგ 405 წელს ტახტზედ ავიდა პარაზ-ბაქარის შვილი, **პარსმან V**. პოლიტიკურის მხრით მისი მართველობა საქართველოსათვის შესანიშნავი იმით არის, რომ მოიშორა სპარსელთ ბატონობა და სპარსეთს ხარკის ძლევა მოუსპო. იმან ნხოლოდ სამ წელს იმეფა და მას შემდეგ მეფედ დაჯდა ძმა მისი, **მირდატ IV**, მეტად თავის მოიმედე და წინდაუხედავი კაცი. ამან გამოაცხადა თავისი თავი დამოუკიდებელ მფლობელად, და ამ დამოუკიდებლობის დასაცავად კი არაფითარ საშუალებას არ ძებნიდა.

სპარსეთის მეფემ, რომელიც **პარსმანზედაც** კი უკმაყოფილოდ იყო ხარკის გადაუხდელობისათვის, ახლა **მირდატს** მოთხოვა გადსახადი; და როცა ამანაც სრული უარი გააცხადა, 410 წელს წამოიყვანა მან საქართველოს წინააღმდეგ სპარსეთის მთელი სამხედრო ძალა. **მირდატმა** აჩქარებით მოაგროვა ერთი მუჟა ჯარი და მოინდომა მტერების შეჩერე-

ბა; მაგრამ პირველ შეხვედრისათანავე სპარსელებმა დაამარცხეს იგი და ტყვედ წაიყვანეს. საქართველო საშინლად ააოხრეს, ტაძრები ზოგი დაამხვეს და ზოგი ცეცხლთაყვანისმცემელთა ბომონებად აქციეს. მეფის ოჯახობამ და უმაღლესმა საღვდელოებამ თავის შესათარად ძახეთის-ხევს მიმართეს; თვით მირდატი კი ბაღდათს გაგზავნეს და იქვე მოკვდა. საქართველო დარჩა უმეფოდ და მიეცა ყოველგვარ უბედურებას, რაიცა მოსად ოდნელია მტრის საძხედრო თვითნებობისაჲან.

გარემოებანი 410 წლიდან ვახტანგ

გორგასლანამდი.

უმეფობა (410—413), არჩილი (413—434).—მირდატ V (434—446).—დასრულება პერიოდისა მირდატის სიკვდილიდან ვახტანგ გორგასლანამდი.

ის სამწუხარო გარემოება, რომლითაც თანამომდევარი თავი დაეასრულებთ, იმ დროს მოხდა, როცა სპარსეთში იეზდიგერდ I მეფობდა; ამ მეფეს მეროპის ისტორიკოსნი აგვიწერენ, როგორც მშვიდობის მოყვარესა და ქრისტიანთა მფარველ კაცს. რასაკვირველია, ეს აზრი უფრო იმაზედ არის დაფუძნებული, რომ იეზდიგერდ I-ს ხელი არ უხლია საბერძნეთის იმპერიისათვის, ხოლო რაც იმპერიის პროვინციების ქრისტიანებსა და სომხებს შეეხებათ, მათ შესახებ ეს მეფე მაინცდამაინც მშვიდობისმოყვარეობასა და მფარველობას არ იჩენდა. როდესაც იეზდიგერდის ბაბუამ, საფორმა, სომხეთი ორ ნაწილად გაყო, იმპერატორმა თეოდოსი II-მ სისწრაფით გამოაცხადა თანხმობა საფორის განკარგულებაზე, რომ არ მიეცა მისთვის იმპერიასთან ბრძოლის საბაბი: თეოდოსი თიქრობდა, რომ სპარსეთის ხელმწიფეთა გულისთქმა დასავლეთში ამით გათავდებოდა. იმან სრული თავისუფლება მისცა საფორსა და მის მე-

მკვიდრებს, ისე მოქცეულიყვენ აღმოსავლეთში, როგორც ეწადათ. საქართველოს კი ბერძნებმა სრულიად ხელი აადეს მას შემდეგ, რაც იმპერატორ მალენტის ჯარები დამარცხდა და სავრომატი საქართველოდან გაიდევნა. ამგვარად ბერძნები და სპარსელები, რომელთაც თავიანთი საკუთარი ხელმწიფეები ყავდათ და ერთმანერთში მშვიდობისმოყვარეობითი დამოკიდებულობა ქონდათ, სხვა ხალხების შესახებ თავიანთ მდგომარეობის მიხედვით სჯიდენ და თავს არ იწუხებდენ — მათ მდგომარეობას ჩაკვირვებოდენ.

სამის წლის განმავლობაში საქართველოს მეფე არ ყოლია და მას აოხრებდენ სპარსეთის სარდლები და რანისა და ადარბადაგანის მართველები. დასასრულ, 413 წელს, როცა იეზდიგერდი სპარსეთის სახელმწიფოს სხვა საზღვრებზე ომობდა, საქართველოს თავად-აზნაურობას შემთხვევა მიეცა, შეკრებილიყო და ეთხოვა პრჩილისათვის — ასულიყო თავის მამის, მირდატ IV-ის, ტახტზე. შპირველესად პრჩილმა იმაზედ იზრუნა, რომ საბერძნეთის იმპერიასთან მეგობრული დამოკიდებულობა განეახლებია; ამისთვის მან ცოლად შეირთო იობიანთ ნათესავის დიდებულის ასული მარიამი¹⁾; მაგრამ ბიზანტიის კარს არ სურდა სპარსეთთან მშვიდობიანობის დარღვევა და ამიტომაც არაფერი ზომა მიუღია მას საქართველოს დასათარავად იმ შემთხვევისათვის, რომ ვინიკობაა იეზდიგერდს ამ ქვეყნის წინააღმდეგ გა-

1) Brosset, hist. de la Georg. p. 145; not. 3.

ნეზრახა მოქმედება. ამის მიუხედავად, საქართველო იმისთანა მდგომარეობაში იყო, რომ არჩილი ვერას გზით ომს ვერ აშორდებოდა. მკლესიებისა და ქრისტიანობრივ ღვთისმსახურების გაწმენდისა და აღდგინების დროს იმას აუცილებლად უნდა გაედევნა მოგვები, რომელნიც მრავლად მოსულიყვენ საქართველოს და ცთილობდენ ხალხში ცეცხლთაყვანისმცემლობის გავრცელებას. მოგვების მთელი ბრბოები მიიქცენ სპარსეთის მოსაზღვრე მართველთან და იჩივლეს: ქართველთ მეფემ შეგვაიწროვა და მოგვაშველე სპარსეთის ჯარებით. ჩანისა და ადარბაღანის მართველმა, ბარზაბოდმა, შეკრიბა მთელი თავისი სამხედრო ძალ-ღონე და მიმართა საქართველოს, მაგრამ არჩილი დახვდა მას ბერდუჯის მდინარეზე, დაამარცხა და მისდია მას ჩანამდი. ამ მაზრის მცხოვრებნი მოუშხადებელნი იყვენ, რადგან მტერს არ ელოდენ. არჩილმა დიდი ალაფი იშოვნა და მრავალი ტყვე დაიჭირა, დაბრუნდა თავის სამშობლოს და დიდის ამბით იღღესასწაულა თავისი გამარჯვება, რომელიც მან ძრისტეს სარწმუნოების ძალას მიაწერა. ამ წარმატებათა მეოხებით და აგრეთვე იმის წყალობით, რომ იეზდიგერდს მთელი თავისი ყურადღება აჯანყებულ შვილის ბარამგურისაკენ ქონდა მიქცეული, საქართველო დიდხანს იყო დამშვიდებული. არჩილის მეფობის დასასრულს კი ხელახლავ საჭირო შეიქნა ბარზაბოდის წინააღმდეგ ომი, რომელშიაც წინამძღოლად იყო ახალგაზდა ბატონი-

შვილი, მირდატი. ბატონიშვილმა რამდენჯერმე ისახელა თავი ომში, და დასასრულ მისმა სიყვირულმა ბარზაბოდის ასულისადმი და მათმა დაქორწინებამ საფუძვლიანად შეაფერხეს საკმაოდ დაღალულის ორის ხალხის მტრობა.

პრჩილის სიკვდილს შემდეგ, 434 წელს ტახტზედ ავიდა მირდატ V. იმის მეფობის პირველის რვა წლის განმავლობაში საქართველოში მშვიდობიანობა სუფევდა, რომელსაც ხელს უწყობდა მისი ნათესაობრივი დამოკიდებულობა ბარზაბოდთან. მაგრამ როცა სპარსეთის ტახტი ბარამგურის შვილმა, სასტიკმა ფანატისმა იეზდიგერდ II-მ დაიჭირა, საქართველოს ეწია ახალი საშინელი უბედურება, რომელიც ქრისტიანობას დამხობას უქადიდა. თავის მეფობის პირველ წელშივე იეზდიგერდმა საბერძნეთთან ზავი დაარღვია, თავს დაესხა ნიზიბისში მყოფს საბერძნეთის ჯარებს და გარეკა იქიდან. შემდეგ ადარბადაგანის მართველს უბძანა, სომხეთი და საქართველო დაეჭირა და გაეგზავნა ამ ქვეყნებში მრავალი მოკვი ზოროასტრის სარწმუნოებრს გასავრცელებლად; ამასთანავე გამოგზავნა წერილობითი ბძანება, რომლითაც ის ქართველთა და სომეხთა ჯარებს ჰუნების წინააღმდეგ საბრძოლველად იწვევდა და თავმოსაყრელ ალაგად ნაჩვენები ქონდა უშორესი მხარე ხვარასანი: ამ ბძანების მიზანი ალბად ის იყო, რომ მოგვებისათვის დაბრკოლებანი შეესუსტებია. ამისთანა გარემოებათა დროს, 446 წელს,

მოკვდა მირდატ V და თავის მემკვიდრედ დატოვა შვილის წლის შვილი თვისი—**ვახტანგი**.

პერიოდი მირიანის სიკვდილიდან მოკიდებული ვახტანგის გამეფებამდე წარმოადგენს საქართველოში ქრისტიანობის დამკვიდრებისა და საბერძნეთის თანამედროვე განაჯლების გადმოტანის პირველ საუკუნეს. პოლიტიკური გარემოებანი, ხალხის მშვიდობიანობის შემარყვევლნი, ქრისტიანობის მხოლოდ გარეგან მხრის განვითარებაზედ ახტენდენ ცუდ გავლენას. ეკლესიების გაცარცვასა და აოხრებას და ღვთისმსახურების დიდებულად ესრულების დაბრკოლებას არ შეეძლოთ — რაიმე დაეკლოთ სარწმუნოებისათვის, რომელიც დამყარებული იყო სახარების ჭეშმარიტებათა საფუძვლიანად შესწავლაზე. 318 წლიდან მოკიდებული თითქმის ნახევარ საუკუნის განმავლობაში, მირიანის, ბაქარ I-ისა და მირდატ III-ის მეფობის დროს, ეპისკოპოზების იოანეს, იაკობისა და იობის დასხვა სწავლულ პირთა შემწეობით, რომელნიც ამ მეფეთაგან იყვენ საბერძნეთიდან გამოწვეულნი, იმისთანა საფუძვლიანი ზომები მიიღეს ხალხისთვის ქრისტეს სარწმუნოების ჩასაგონებლად, რომ ვერავითარმა გარეგანმა დაბრკოლებამ ვერ ავნო მის ცნობიერ მხარეს. ხალხისა და მის მწყემსთა გულმოდგინების მეოხებით, მარდატისა და ვარსმანის დროს ხელახლად აშენდენ ეკლესიები და სკოლები, რომელნიც სპარსელებმა დაანგრიეს მარაზ-ბაქარისა და მირდატ IV-ის

დროს. ხალხს სწამდა ჯვრის ცხოველმყოფელობა და ყოველთვის, როცა მტერი გამოჩნდებოდა საქართველოს საზღვრებზე, დიდის მეცადინეობით იფარავდა მას შეგინებისაგან. ამგვარად, მე-IV საუკუნის დასასრულს ქრისტიანობა სრულის თავის ძლიერებით დამკვიდრდა საქართველოში.

ამავე დროს ეკუთვნის საეკლესიო ანბანის, „ხუცურის“, შემოღება საქართველოში. მის გამოგონებას მოაწერენ წმ. მესრობს, რომელიც ორჯერ იყო ამ ქვეყანაში: ბაქარის მეფობის დასასრულს და არჩილის მართველობის დასაწყისში¹⁾. ჭორიუნი, მესრობის მოწაფე და ბიოგრაფი, ამბობს, რომ ეს ანბანი შეადგინა მან საქართველოში ბაქარის მეფობის დროს, ადგილობრივ სწავლულის ჯაგის²⁾ ანუ, როგორც ისტორიკოსი მარდანი უწოდებს მას — ჯაყელის შემწეობით. მოსე ხორენელი ამოწმებს ჭორიუნის ამ ჩვენებას. ანბანი „ხუცური“ შედგენილია „მხედრულის“ რიგზე, ასოთა რიცხვიც ერთი და იგივეა; ამასთანავე თითქმის ყოველ ასოში დაცულია ძველის ანბანის თანაბარ ასოს მსგავსება გამოხატულობაში; განსხვავება ის არის, რომ „მხედრულის“ ყველა ასო რგვალის მოყვანილობისა, „ხუცურისა“ კი — კუთხიანისა, რომელიც სომხურ ანბანებს ჩამოგავს, ე. ი. „მხედრულისა“ და „ხუ-

1) Монс. Хорен. кн. III, гл. 55 и 60.

2) Corioun, vie de St. Mesrob, p. 15.

ცულისადასოვს შორის იმგვარავე განსხვავებაა, როგორც ლათინურსა და გერმანულ ანბანთადასოვებს შორის.

დასაძრებელია, რომ ეს განსხვავება იმდენად დიდია, რამდენადაც ლათინურსა და გერმანულს შორის. ანუ, როგორც ლათინურსა და გერმანულს შორის, ისევე უნდა იყოს განსხვავება ცულისადასოვსა და გერმანულს შორის.

ვახტანგ გორგასლანის მეფობა

(446—499).

I.

გარემოებანი მირდაც V-ის სიკვდილიდან ვახტანგ
გორგასლანის მიერ ცხსცბედ ასვლამდე.

(446—454).

საქართველოს გაქვირებული მდგომარეობა ვახტანგის მცირეწლოვანობის დროს.—სომხეთისა და ალბანიის მდგომარეობა.—დედოფლის სუნდუხტას მოგზაურობა თავის მამას ბარზაბოდთან.—ოსების შემოსევა.—იეზდიგერდის სისასტიკენი.—მობიდაგის ლაღატი და მისი განყენება ეკლესიიდან.—ბერძნები იპყრობენ აფხაზეთსა და სამეგრელოს ნაწილს.

თანამომდევარ თავში ჩვენ ვნახეთ, რომ მირდატი იმ დროს მოკვდა, როცა იეზდიგერდ II-მ ქართველებს ჰუნების წინააღმდეგ ჯარები სთხოვა და ბძანა, აევსოთ საქართველო სპარსელთ ჯარებითა და მოგვებით, რომ ცეცხლთაყვანისმცემლობა გაევრცელებიათ იქ. მირდატის ცოლმა სუნდუხტამ, თავის შვილის ვახტანგის მცირეწლოვანების გამო, სამეფოს მართვა აუეთონ იკისრა; მაგრამ მალე შენიშნა, რომ მარტო თავის საკუთარ საშვალეებით საქართველოს არ შეეძლო მშვიდობიანობის აღორძინება. მეზობელ ქრისტიან ხალხების—სომხებისა

და აღბანელების—დახმარების იმედი ტყუილი იყო, რადგან ისინი თვითონ უფრო გაჭივრებულ მდგომარეობაში იყვნენ. როცა სომეხთა საჰეთო დაეცა და ბერძნებმა და სპარსელებმა ის გაინაწილეს, უდიდესი და უკეთესი ნაწილი სპარსელებმა ჩაიგდეს ხელში და ესენი მართავდნენ მას მარზაპანების საშვალეებით, რომელთაც ხანდახან სომხებისაგან ირჩევდნენ. თუმცა სომხეთი სპარსეთის საზღვრებში იყო მოქცეული, მაგრამ მაინც ვერ აიშორა სპარსელთაგან ის აოხრება და უბედურება, რომელიც სჭირდა მას თავის უკანასკნელ მეფობის დროს. ქრისტიანობის დევნა აღელვებდა შეძლებულ გვარების წარმომადგენელთ; ამ აღელვებას ხელს უწყობდა ძოსტანტინეპოლის კარის პოლიტიკური ინტერესებიც, ასე რომ ის აღელვება ხშირად გადაიქცეოდა ხოლმე სპარსთა წინააღმდეგ თავგანწირულ აჯანყებად. სპარსელებს სომხეთში თავის სარწმუნოებისა და პოლიტიკის მომხრენიც ყავდათ, და ყოველთვის ისინი ამ ორ დასს შეატაკებდნენ ხოლმე ერთმანერთს და მათისვე ხელით ხოცავდნენ მათ. ამგვარ მდგომარეობაში იყო სომხეთი, ვიდრე იეზდიგერდი ავიდოდა ტახტზე და ვიდრე იმის მართველად დაინიშნებოდა სიუნის თავადი **ზასაკი**, **ვეხ-მირ-შაპურის**, **პართანისა** და **შაჰან ამატუნის** მაგიერ; ესენი იყვნენ კეთილისმდომი თავადნი და ენერგიულად იცავდნენ სომხებს სრულის დაღუპვისაგან, რომელიც მათ დაუცხრომელ ინტრიგების გამო მოელოდა. სომხე-

თის დამხობისათანავე სომხების სამეფოც დაეცა. I საუკუნეში სომხეთს, ვგონებ, ღღეღანდღღ მაზრების: ნუხის, შემახის, შუბანისა და ბაქოს ტერიტორია ეკირა. ქრისტიანობა იმაში გავრცელდა შრნაირის გამგეობის დროს, დაახლოებით იმ დროსვე, როცა საქართველოში დამყარდა ის. ალბანიას მართავდნ მემკვიდრეობითი მეფეები: იაფხაგანი, შეროვანი, სატო, ასა, მსუაგენი და მაჩე. იმას ძლიერ ხშირად ესეოდნ ღალისტნის ხალხები; მსუაგენის მართველობის დროს კი, მე-V საუკუნის დასაწყისში, ალბანიას დაუწყეს რბევა სხვა ხალხებმაც, რომელნიც თავმოყრილი იყვენ მოლგის შესართავიდან სამხრეთისაკენ. სანამ სომხეთს თავისი საკუთარი ჯარები ყავდა, ალბანიაც, იმასთან კავშირშეკრული, როგორც იყო, აჩერებდა ჩრდილოეთის ხალხების შემოსევას; მაგრამ, როცა სომხეთმა ავტონომია დაკარგა, მარტო ალბანელებმა ვერ შესძლეს იმათი შეჩერება და გაიდევნენ თავიანთ საზოგადოებიდან შტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. აქ, მაჩეს მართველობის დროს, ისინი სპარსეთთან იმგვარვე დამოკიდებულებაში შევიდნ, როგორშიაც იყვენ საბრალო სომხები, და ყოველივე, რასაც იეზიდგერდი საქართველოს შესახებ განიზრახავდა, ეხებოდა აგრეთვე სომხეთსაცა და ალბანიასაც, სადაც მისი განკარგულებანი უფრო ადვილად და უმეტეს სიფიცხით სრულდებოდნ.

ამგვარ უკიდურეს გარემოებათა დროს სუსტ

ხასიათის იმპერატორი **თეოდოსი II** კიდევ უფრო ნაკლებად საიმედო იყო; ამიტომაც დედოფალმა განიზრახა, თავის მამის ბარზაბოდისათვის ეთხოვა დახმარება; ეს იყო რანისა და ადარბადაგანის მართველი — და იეზდიგერდს იმისთვის მიენდო თავის მძვინვარე წადილის ასრულება. დედოფალმა შეკრიბა მცხეთაში ყველა ერისთავი, და დიდებული, გამოუცხადა მათ თავისი განზრახვა, ჩააბარა მამულის სვე-ბედი და თავისი შვილები და წავიდა ქალაქ ბარდას. სუნდუხტა იმ დროს მივიდა იქ, როდესაც ბარზაბოდი მზათ იყო სპარსეთის ჯარებიანად საქართველოსკენ გასალაშქრებლად და თან მოგვებიც მოყავდა. ის გამოეცხადა თავის მამას, როგორც მორჩილი ასული, მოალობილა მოხუცებულ წარმართის გული და ამგვარად გამოითხოვა მისგან, პირველი: საქართველოს გათავისუფლება სპარსეთის ჯარების შემოსევისაგან, და მეორე: ქრისტიანულ წირვა-ლოცვის თავისუფლად ასრულება. თავის მხრით სუნდუხტა დაპირდა ჰუნების წინააღმდეგ ჯარების მიშველებას და აღუთქვა, რომ არცერთ ქართველს არ დაეუშლი იმ სარწმუნოების მიღებას, რომელსაც თვითონ აირჩევსო.

რაკი ქართველთ მეფის ოჯახობამ ამგვარი დამოკიდებულობა დაიჭირა ადარბადაგანის მართველთან, საქართველოს ამით დიდი საღავათი მიეცა ყველა ქრისტიან ხალხთა შორის, რომელნიც სპარსეთის საზღვრებზედ იყვნ. თუმცა ბარზაბოდი მ-

ლე მოკვდა, მაგრამ ადარბადაგანის მართველობა მის შვილის, დედოფლის სუნდუხტას მკვიდრ ძმის მარაზბაქარის ხელში გადავიდა, რომელსაც სენ-მარტენი მარაზვაგანს უწოდებს ¹⁾, და ამიტომაც საქართველოს მშვიდობიანობა დაცულიქნა იმდენად, რამდენადაც ეს შესაძლებელი იყო იეზდიგერდის დროს.

მაგრამ აი რა ქნა თვით იეზდიგერდმა ანუ რა მოხთა მის მოქმედებათა მეოხებით.

პირველი: 449 წელს ოსებმა, რომელთაც აღზად სკოდნიათ ქართველთ ჯარების წასვლა, ისარგებლეს ამ შემთხვევით და საშინლად ააოხრეს ქართლი, თან წაიყვანეს ურიცხვი ტყვე, რომელთ შორისაც მოხვდა აგრეთვე მირდატის სამის წლის ასული. აქიდან ოსები რანსა და ალბანიას შევიდენ, ააოხრეს ეს ქვეყნები და ღალისტნით თავიანთ მხარეს დაბრუნდენ.

მეორე: სხვა ქრისტიან ხალხების ჯარებთან იეზდიგერდმა ამოსწყვიტა ქართველი ჯარიც, რომელიც თითქმის ორის წლის განმავლობაში განსაკუთრებულ ვაჟკაცობით ემსახურებოდა მის დროშის ჰუნების წინააღმდეგ ომში, — ამოსწყვიტა იმატომ, რომ მათ უარყვეს ზოროასტრის სარწმუნოების მიღება.

და მესამე: იეზდიგერდმა არ დაუსწავლა ქრისტიანებს არავითარი სამსახური და 450 წელს მი-

1) Mémoires sur l'Arménie, tom, I, 322.

ანდო თავის ვეზირს, გაეგზავნა სომხებისათვის მიწერილობა და მით ვალად დაედგა მათთვის, აესრულებიათ მოგვების სწავლის ძირითადი კანონები, რომელიც მიწერილობაში იყო გამოთქმული.

პატრიარქმა იოსებმა ამ შემთხვევის გამო მიიწვია პრტაშადს კრება, რომელმაც ერთხმად უარი გამოუცხადა სპარსეთის ვეზირს, მით გაჯაგრებულმა იესდიგერდმა მოინდომა — ქრისტიანთა ჯიუტობისათვის ბოლო მოეღო, დაიბარა თავის წინაშე საქართველოს, სომხეთისა და ალბანიის წარჩინებული დიდებულნი და საშინელის ტანჯვით მოაკვლევინა მათ შორის ისინი, რომელთაც არ ისურვეს ქრისტეს სარწმუნოების უარყოფა.

იესდიგერდის მიერ გამოგზავნილი მოგვები, მუხადის ბინჯარის თაოსნობით, გატაცებით ქადაგებდნენ ცეცხლთაყვანისცემას; მეორე სპარსმა, სახელად მოზიდალმა (ალბად'ესეც მუხადი იყო), რომელსაც ქრისტიანობა მიეღო და საქართველოს არქივისკაპოსობა ეშოვნა, თავის ახალ წესების შემოღებით დაიწყო ეკლესიის წესების დარღვევა. საქართველოს დაბალი ხალხი ფიქრობდა, რომ სარწმუნოების საფუძველი ეკლესიის გარეგან წესებში მდგომარეობდა, და რაკი, ერთის მხრით, ამ წესების სისუსტე დაინახა და, მეორე მხრით, მოგვების მატყუარობითაც მოხიბლული იყო, ამიტომ თანდათან იწყო ქრისტიანობისაგან განდგომა ამ ახალმა შიშის ზარმა აიძულა დედოფალი, მოეწვია საბერძნეთი-

დან ერთი სწავლული ეპისკოპოსი, შიქელი, და მისთვის დაევალება არქიეპისკოპოსის მოქმედებისა და მოძღვრების განხილვა. ღედოფლისაგან გამხნეებულმა შიქელმა დაუყოვნებლივ მიიწვია კრება, ამხილა მოზიდაღს მისგან გავრცელებულ მოძღვრების სიყალბე, ხელი დაღებია მას საეკლესიო მართველობაზე და თვითონ ის შეაჩვენა, მისი თხზულებანი-კი ცეცხლში დასწვა. ამას შემდეგ საქართველოს ეკლესიის უფროსად შიქელი დაინიშნა.

შველა ამ უბედურებას, სპარსეთით მოვლინებულს, ზედ დაემატა კიდევ საბერძნეთის მხრით შეურაცხყოფა: დაახლოებით 452 წელს საბერძნეთის ჯარებმა დაიჭირეს აფხაზეთი, სადაც ისინი ძველადანვე თავის ნებაზე ბატონობდნენ, და მასთან სამეგრელოს ნაწილიც ხელში ჩაიგდეს. ამგვარ მდგომარეობაში იყო საქართველო რვა წლის განმავლობაში, ვიდრე მახტანგი ტახტზედ ავიდოდა.

~~თქონდა~~

საბერძნეთი

II

ოჲი ჩადილოეთის ხალხებთან.

ვახტანგის აზრდა.—მისი ასეღა ტახტზე.— მზადება ოსებთან საბრძოლად.— მისი გალაშქრება ოსეთსა, ჩერქეზეთსა და პეჩენეგების მხარეებში.— მისი დაბრუნება და სპარსეთის მეფის ასულთან დაქორწინება.

454 წელს, როდესაც ვახტანგს 15 წელი შეუსრულდა, თვით ავიდა თავის ტახტზე და დაიწყო სამეფოს მართვა. ხალხის გადმოცემაში ამ შესანიშნავ მეფის სახელი შარნავაზისა და შირიანის სახელებს ეთანასწორება, და ნაკლებად სახელოვანი არც მისი მოქმედებანი იქნებოდენ, თუ რომ ამის დროს ბევრად მეტი დამაბრკოლებელი გარემოება არ ყოფილიყო, ვიდრე იმათ დროს იყო. როდესაც ისტორია დიდებულ მოღვაწეთა ეპოქის აწერას ხელს კიდებს, თავის მოთხრობისათვის თხოულობს დაწვრილებით სასარგებლო ცნობებს. სამწუხაროდ, ვახტანგის ცხოვრებისა და მეფობის შესახები ცნობები ისე ცოტაა და ზღაპრულია, რომ ჩვენ არა გვაქვს ღონისძიება ამ პირობის საკმაოდ ასრულებისათვის; ზოლო მატიანიდან ვიცით, რომ დაბადების ცოტახანს შემდეგ ვახტანგი მამა-მისმა შირდატმა, ხალხის ძველ ჩვეულებისამებრ, უცხო სახლში მიაბარა. მს ჩვეულება დღემდისაც არსებობს ქავკასიის მრავალ ხალხს შორის. მისი პირველი ამზრდელი იყო ქართ-

ლის ერისთავი, საქართველოს სპასპეტი საურმაგი; ამის სიკვდილს შემდეგ სეფეწულის აზრდა იკისრეს ახალმა სპასპეტმა ჯუანშერმა და არქიეპისკოპოსმა მიქელმა. ეს ამზრდელნი ცთილობდნენ თავიანთ მოწათის ფიჭიკურად განვითარებას და საღვთო მეცნიერებაში მის განსწავლას, მაგრამ შახტანგისათვის უდიდესი სარგებლობა უნდა მოეტანა სპასალარისა და ეკლესიის უფროსის საუბარს ხალხის მრავალგვარს მუდმივ უბედურებაზე და იმათ თათფირს იმ ზომების შესახებ, რომლითაც შეიძლებოდა ამ გაჭირებულ მდგომარეობისაგან ხალხის გამოხსნა.

შახტანგი თვალად ლამაზი იყო, ტანად მაღალი და მაგარ აგებულობისა. მისი გამჭირახი ჭკუა გამოჩნდა ტახტზე მის ასვლის დროსვე სეფესიტყვაში, რომელიც მან წარმოთქვა, და იმ მოხერხებაში, რომლითაც ის სპარსეთის წარმომადგენელს ბინჯარს მოექცა. როდესაც ყველა იქ მყოფნი ფეხზედ იდგნენ, შახტანგმა ის და არქიეპისკოპოსი მიქელი, როგორც საქართველოს ორის უმთავრეს სარწმუნოების წარმომადგენელნი, თავის გვერდით დაისვა და ამასთანავე გამოუცხადა ნაზ, ოსების წინააღმდეგ უნდა გავილაშქრო და ქართლის აოხრებისათვის მაგიერი გადავუხადოვო. ამასთანავე სთქვა, რომ კრძალვით უნდა მოვითმინოთ ის უბედურება, რომელიც საქართველოს შეემთხვა სპარსეთისა და საბერძნეთის შარით, ვინაიდან ის თვით ლმერთმა მოუვლინა ხალხს ცოდვების გამოვო. მაგრამ, თუ რამდენად

გულწრფელი იყო ეს სიტყვები და საზოგადოდ მისი ყოფაქცევა, ამას ჩვენ ქვევით დავინახავთ.

ოსების წინააღმდეგ ლაშქრობის მზადება 455 წლის ბოლოს მოიყვანეს სისრულეში. სალაშქროდ გამოიწვიეს ყველა ის ხალხები, რომელთაც გამოეცადათ მათგან აოხრება, მათ შორის რანის სპარსელნიც. შველანი გატაცებით მიისწრაფოდენ ახალგაზდა მეფის დროშებისაკენ. ჯარების კრება დანიშნული იყო მუხრანის დიდ მინდორზე, მდინარე პრაგვის ორვე ნაპირზე. დიდი ხანი იყო, საქართველოს ასე დიდი ლაშქარი არ ენახა. როცა ჯარების რაზმებს ათვალიერებდა, მახტანგი აღტაცებაში მოვიდა იმათი აუარკებელ რიცხვისა და საერთო მხნეობისა, მშვენიერ აღჭურვილობისა და სალაშქრო ნივთების სიმრავლის გამო.

ღეღოფალი, მახტანგის დედა, უწინდლოურად საქართველოს მართველად დარჩა. აღტაცებისამებრ, მახტანგმა შვილის დღის განმავლობაში იმარხულა და ილოცა; შემდეგ ჯარებს მთებით გამგზავრება უბძანა, და ისინი დაეშვენ ღარიალის ხეობაში.

ამ ხეობის ნაპირები, მერვის ორვე მხრით, ეჭირათ ოსებისა და ხაზარების ბრძოებს, რომელნიც ქართველებს უდარაჯებდენ. ბრძოლა, ძველ ხალხების ჩვეულებისამებრ, ორთაბრძოლით დაიწყო, რომელსაც ზედ ურთავდენ ხოლმე საყვირთა ხმასთან და დაფდაფთა გრიალთან შეერთებულს მოწონების კიჟინას. ბოლოს თვით მახტანგმა ორი უპირველესი

მეომარი, ხაზარი თარხანი და ოსი ბაყათარი, დაცვა და ჯარებს წინ გაწევა უბძანა. რაკი ოსები და ხაზარები მინდვრად გარეკეს, შახტანგის ჯარებმა ცეცხლითა და მახვილით დაუწყეს მუსგრა ყოველფერს, რაც-კი იმათ საშინელ სრბოლას ეწინააღმდეგებოდა. შახტანგი უკან მიყვებოდა გაქცეულ ხალხებს, და ამასობაში ჭეჩენეგებს, ძლიერისა და დიდძალ ხალხს, საზღვრებში შევიდა; დაიმორჩილა ისინი, დიდი ხარაჯა გადაახთვიინა და დაბრუნდა ბაკვისიისკენ. როცა ხელახლავ ხაზარების, ოსებისა და ადიგეების საზღვრები გამოიარა, დაიბრუნა მათგან თავისი და და ყველა ტყვე, რომელნიც მათ ძართლის ხობრების დროს წაიყვანეს; ამასთანავე ხარჯად გადაახთვიინა ცხენებისა და საქონლის ათარებელი რიცხვი; მან გამოიარა აფხაზეთი და დაბრუნდა საქართველოს იმავე გზებით, რომლითაც 270 წლით იმის წინად იმჯზავრა პშხასპა.

მროვნულ მატჩანეთა გარდა, ამ ბრწყინვალე ლაშქრობის შესახებ ამბობს აგრეთვე წარწერა, რომელიც აქამდის დარჩენილა ოსეთში, ეკლესიის კედელზე, ნუხალში. ეს წარწერა მოწმობს, რომ ოსეთში მართლა ყოფილა ძლიერი მართველი ბაყათარი, რომ მას ტყვედ წაუყვანია შახტანგ მეფის და და შემდეგ ის დაღუპულა ამ მეფის ცთვიერებით ¹⁾.

1) ეს წარწერა, როცა ოს ბაყათარსა და მის შთამომავლობას შეეხება, ამ სიტყვებით თავდება:
„კავკასიონი დავიბქარ, ოთხს სამეფოს ხმალი ვკარი;

როცა **ვახტანგი საქართველოს** მოვიდა, უხვად დაასაჩუქრა ჯარები და დაითხოვა; ამას შემდეგ დაუყოვნებლივ გაუყო ალაფი და ტყვეები თავის ბიძას, **რანის მართველს ვარაზ-ბაქარს**, და სპარსეთის მეფეს **მრმუზს**, **იეზდიგერდის** მემკვიდრეს, რომელიც (**იეზდიგერდი**) 458 წელს მოკვდა. სპარსეთის კარის ძღვენი მუბადს **ბინქარს** გაატანა და მასვე მრანდო, მოეხსენებია **მრმუზდისათვის**, რომ **ვახტანგს** სურდა იმის ასულის შერთვა. სპარსეთის მეფე **ვახტანგის** ძლიერ კმაყოფილი დარჩა, და, რადგანაც მის ვაჟკაცობას პატივისცემით შეეყურებდა, მისწერა თავისი თანხმობა და უწოდა მას «ათ მეფეთა შორის უდიდესად»(?).

ეს ქორწინება თავმღები იყო იმისა, რომ სპარსეთის მხრით საქართველოს შიში აღარ მოელოდა, და ამ გარემოებამ ქართველ ხალხის დაცემული სული აადგინა: ახალმა გამარჯვებამ წარსული უბედურებანი სრულიად დაავიწყა ერს.

ქართველს ბატონს და მოვსტაცე, არ დავაგდე ჩემი გვარი; მომწვდა, ფიცით მიღალატა, მან დაიდვა ჩემი ბრალი.—
ბაყათარ წყალსა მიეცა, აღიხოცა ოსთა ჯარი.“

Топограф. и статист. очерки объ Осетин—Головина въ кав-
кав. календ. на 1854 годъ.

III

ოპი საბერძნეთთან.

ბერძენთ მდგომარეობა საქართველოს დასავლეთის ნაწილებში.—გუბაძე.—ორმუხდი ქართველთ ჯარებს უერთებს სპარსელთა, სომეხთა და ალბანელთ ჯარების ნაწილს და თხოვს ვახტანგს, წაიყვანოს ისინი ბერძენთ წინააღმდეგ.—ვახტანგის წარმატებანი.—მისი ორაზროვანი ყოფა-ქცევა.—სასარგებლო ზავი ბერძნებთან: ბერძნებისაგან წართმეულ მაზრების დაბრუნება.—მათში ქართველთ მართველობის განახლება.

ჩრდილოეთის ხალხთა წინააღმდეგ ლაშქრობის გათავების შემდეგ ქართული მატრიანეები საბერძნეთის იმპერიასთან ომზე გადადიან.

პარაზ-ბაქარის მეფობის დროს, მე-IV საუკუნის ბოლოს, ბერძნები ცთილობდნენ, საქართველოზე გავლენა ხელიდან არ გაეშვათ; ამ აზრით დაიპყრეს დასავლეთი საქართველო და მის მართველად სავრომატი დააყენეს. თუმცა საფორმა სავრომატი ბერძნების ჯარებიანად განდევნა იქიდან, მაგრამ შემდეგ ბერძნები მაინც არ ეშვებოდნენ ქლარჯეთის, ოძრხისა და წუნდის საერისთოებს. ლაახლოებით 452 წელს ვილაც გუბაძემ (ალბად ერთი იქაურ ერისთავთაგანი იყო) მოინდომა მეფის ხარისხის შოვნა, ბერძნების შემწეობით სამეგრელოს ნაწილი დაიპყრო.

და განსაკუთრებული სამეფო დაიარსა, რომელსაც სახელად ლაზების (ჭანების) სამეფო ეწოდა. ამ ხარისხში ზუბაძე დაიმტკიცა ბიზანტიის კარისაგან და შემდეგში ისე გაძლიერდა, რომ სვანეთს თავს დაესხა.

ამასობაში ბერძნებმა სპარსეთის დასავლეთის ნაწილებს შიში მიაყენეს.

მრმუზდმა თავისი ასული შახტანგს რომ მიათხოვა, ამას შემდეგ დიდ ხანს არ გაუვლია— შახტანგს შეატყობია სპარსეთის საზღვრებში ბერძნების შესევრს განზრახვა და სთხოვა, დაესწრო მათთვის და პირიქით შესეოდა. ეს წინადადება რომ მართალი უნდა იყოს, იმისგან სჩანს, რომ მრმუზდს 458 წლიდან მის ძმის შეროზის აჯანყება აჩერებდა¹⁾, და სხვის ვისი იმედი ექნებოდა, თუ არა თავის ძლევამოსილ სიძისა. რომელიც ბერძნებს კიდევაც ემდუროდა, რადგან მათ სამეგრელოს ნაწილი დაიპირეს და ზუბაძესაც შემწეობას აძლევდნენ.

ბავკასიის ყველა ხალხი: სომხები, ალბანელები და ადარბადაგანის სპარსელები შახტანგის ხელქვეშ შეერთდნენ. მეფემ პარაფხალის ციხეს მიმართა, გარშემოერტყა, მაგრამ იერიშით ვერ აიღო; ამიტომაც რამდენიმე ჯარი დატოვა მის მახლობლად, და თვითონ კი პონტოსკენ გაემართა ზუბაძე 466 წელს დიდ საშიშროებაში ჩააგდეს, ამიტომ ის წავიდა

1) L. Dubeux, 1a Perse, p. 321.

ქოსტანტინეპოლს, ქართველებსა და სპარსელებზე
საჩივარი შეიტანა და იმპერატორს ლეონ დიდს
შემწეობა სთხოვა ¹⁾. მზა-ვზა, ძარაუხალიდან ქალაქ
ქოსტანტინაპლის, მახტანგმა აიღო: პრზიანძორი,
მკლევცი და სტერი. მაგრამ მისი სწრაფი მოძრაობა
კვლავ შეაჩერა ქოსტანტინის სიმაგრეებმა. როცა
ჯარი გარს შემოართყა, მახტანგმა შენიშნა, რომ სპარ-
სელები ეკლესიის მოსამსახურე პირებს ხოცავდნენ
და ქრისტიანთ ტაძრებს მუსრავდნენ. სასტიკად აუკრ-
ძალა მათ მკვლელობისა და სიხრების გაგრძობა და
უბძანა, რომ ყველა ღვდელი, რომელნიც ტყვედ
ჩაუვარდებოდნათ, მისთვის წარედგინათ. ამასობაში
ბერძნებს მომხმარე ჯარები თანდათან ძალას უზა-
ტებდა: აუარებელი ლეგიონი გამოვიდა ზღვის ნაპი-
რად ამ ქალაქის დასაცველად. მახტანგმა დაინახა,
რომ მისი გაჭივრება მატულობდა, გაათავისუფლა
დატყვევებული ღვდლები და ქალაქთან გამართა ზა-
ვის შესახებ მოლაპარაკება. ამ მოლაპარაკებაში დიდი
შონაწილეობა მიიღო ქალაქის საღვდელოებამ; თავის
აზრებს ის სხვადასხვა სიზმრებზედ ამყარებდა და
აღუთქვა მახტანგს საბერძნეთთან მტკიცე ზავი,
ბერძნებისაგან დაპყრობილის მის ადგილების დაბ-
რუნება და იმპერატორ ლეონის ასულის შერთვა,
თუ რომ გარშემორტყმაზე ხელს აიღებდა. მახტანგი
გაიტაცა ხუცების წინასწარმეტყელებამ; მიიწვია მან

1) Brosset, hist. de la Géorgie, p. 173.

სამხედრო რჩევა, ეს დაპირებანი დაუფარა მას და მოკავშირეებს წარუდგინა მრავალი დაბრკოლება, რომელიც ვითომ ადვილად გადაუჭრიდა მათ გზას საქართველოსა და სპარსეთისაკენ, — ასე რომ ჯარების უფროსებს გარშემორტყმისათვის თავი დაანებებია და სომხეთისკენ უკან დაწევა ურჩია. ისინი დაეთანხმენ და ხუთის დღის სავალზე უკან დაიწიეს. სიხარულით მოცულმა ქალაქ ქოსტანტინის მცხოვრებლებმა გაუფხავნეს შახტანგს 1000 ლიტრა ოქრო და 500 თოფი ძვირფასი ფარჩა.

როცა იმპერატორმა შახტანგის ამგვარი საქციელი გაიგო, თავის მხრითაც მისცა სიტყვა, რომ საღვდელოების დაპირებას აასრულებდა, მხოლოდ იმ პირობით, რომ მეფეს მისთვის სპარსელები გაეცა, იმავე დროს ბერძნების ჯარებს უბძანა, წინ წაიწიეთ და შახტანგის ბანაკის პირისპირ გაჩერდით; ჩხუბი კი არ დაიწყეთ, ვიდრე განსაკუთრებულ განკარგულებას არ მოვახებენო. ბერძნებსა და შახტანგს შორის ამ პირობის შესახებ ახალი მოლაპარაკება გაიმართა და, თუმცა, როგორც მემატრიანეები გვარწმუნებენ, შახტანგი სპარსელთა გაცემას არ თანხმდებოდა, მაგრამ ამათმა იქვიანობამ და ცხადმა აჯანყებამ იქამდის მიიყვანეს, რომ, მეტი გზა არ ქონდა, მათ ნებაზე მიუშვა ისინი და ქართველი ჯარები გააცალკევა მათგან. მაშინ ბერძნები თავს დაესხნენ სპარსელებსა და სომხებს და თითქმის სრულიად ამოწყვიტეს. შახტანგმა ბერძნების დაღალულობით

ისარგებლა, შეიყვანა ბრძოლაში თავისი მოსვენებული ჯარი და იმპერატორის ჯარები სრულიად დაამარცხა: ამით, ალბად, უნდოდა თავის საქციელის გამართლება სპარსეთის კარის წინაშე. მართველთაგან დევნილი ბერძნები ზღვის ნაპირისკენ გაიქცენ და მხოლოდ ისინი გადარჩენ, რომელთაც გემებში ჩაჯდომა მოასწრეს. ამ დროს ლეონი მივიდა პონტოს, და, როცა ეს გარემოება შეიტყო, განცვიფრდა; მაგრამ იმ დროსვე შახტანგისაგან წერილი მიიღო, რომელშიც ის ყოველფერს აბრალებდა ბრძოლაში მოკლულს ბერძენთ ჯარის უფროსს პოლიკარტოსს და აცნობებდა მას ყველა ტყვის გათავისუფლებას; იმპერატორი კმაყოფილი დარჩა და მოიწვია შახტანგი ზავის შესაკრავად. ამ ზავის პირობით საქართველოს დაუბრუნდა ყველა მისი მიწები, მუბაძე იძულებული შეიქნა—თავის ხარისხზე ხელი აეღო და შახტანტინეპოლს წასულიყო, მოახიინეს შახტანგის მიერ იმპერატორის ასულის დაუსწრებელი დანიშვნა და ატეხა-ზეთი მზითვად დაუნიშნეს იმპერატორის ასულს, როცა მას საქართველოს წამოიყვანდენ.

როდესაც ამგვარად გაათავა საბერძნეთთან ომი, შახტანგმა თავისი ჯარები სომხეთით გაუშვა, და თვითონ კი ახალ სამფლობელოთა მოსაწყობად გაემგზავრა. შოველგან დანიშნა მართველები, მოახთინა განკარგულებანი, რომელნიც შეეხებოდნენ ხსენებულ სამფლობელოებში წესწყობილების დაფუძნებას, ციხეების განახლებასა და მონასტრების აშენებას. ამას

შემდეგ უკანასკნელ გამარჯვებით განცხრომილი
ვახტანგი თავის სატახტო ქალაქში დაბრუნდა.

IV

სპარსეთის განყვება და ომი სპარსეთთ ან

სპარსეთის კარის ვახტანგისადმი მეგობრულ განწყობილების გაგრძელება.—საქართველოს მზადება თავის დასაცავად.—მოგვების განდევნა.—ვახტანგი აქეზებს სომხებს სპარსელთ წინააღმდეგ აჯანყებისათვის.—სომეხთა წარმეტყვანი და მათი საშიშარი მდგომარეობა.—ვახტანგის ორნები.—სპარსელთა შემოსევა.—ბერძენთა წემწეობა.—ზავი საქართველოს, სპარსეთსა და საბერძნეთს შორის.

ამასობაში სპარსეთში მოკვდა ორმუხლი, მახტანგის სიმამრი, და ტახტი შეროზმა დაიჭირა. ამ გარემოებას თავისთავად შეეძლო სპარსეთისადმი ქართველთ მეფის განწყობილების შესუსტება, თუკაც უკანასკნელი მართლა არსებობდაროდისმე. მეორეს მხრივ, სპარსელებს არ შეეძლოთ—ევატიებივით მახტანგისაჲვის მისი ყოფა-ქცევა ბერძნებთან ჩხუბის დროს და მათთან დაახლოება. მეფეს ყველა ეს კარგად ესმოდა, და, რადგან წინდაწინვე იცოდა, თუ ამისთანა ურთერთობას რა შედეგი ექნებოდა, შეუდგა მზადებას საქართველოს დასაცველად. მოველოვან ციხეებს აშენებდა, მხედრებს დიდისმეცადინეობით იარაღს ურიგებდა და ციხეებში აყენებდა მეციხოვნეთა საკმაროცხვს. რამდენიმე წელი გავიდა ამ მზადებაში, მაგ-

რამ სპარსელები ჯერ კიდევ არაფერს აპირობდენ: ნეცტალიტ ჰუნებთან ომი აჩერებდა მათ. როცა-კი მრმუზდის ასული ვაჟის ღარჩილის მშობიარობის გამო მოკვდა და მახტანგმა იმპერატორის ასულის შერთვის სურვილი გაამჟღავნა, მაშინ ბინქარმა და მოგვებმა, რომელნიც საქართველოში თავიანთ მომავალ მდგომარეობისათვის შიშობდენ, გამართეს სპარსეთის კართან საიღუმლო მიწერ-მოწერა; ისინი სპარსეთის მეფეს სთხოვდენ, შემოესია ჯარი საქართველოსათვის და გამოეხსნა ზოროასტრის სარწმუნოება იმ შერყეულ მდგომარეობიდან, რომელშიაც ის ამ ქვეყანაში დღითიდღე უფროდაუფრო ვარდებოდა. ეს მიწერ-მოწერა გამოაშუქარავდა, ბინქარი საპყრობილეში ჩააგდეს, მოგვები ყველანი განდევნეს და ცეცხლმსახურების ბოჰონები შემუხსრეს.

მახტანგს ესმოდა, რომ, რამდენათაც ის თავის საქციელით სპარსეთს თანდათან უფროდაუფრო მტრულად ეპყრობოდა, იმდენათ უფროდაუფრო ამძვინვარებდა შეროზის შურისძიებას და მით დიდ განსაცთელს უმზადებდა თავის სამშობლოს. თავისი ძალ-ღონე რომ მტრის ძალ-ღონისათვის რამდენადმე მაინც შეეთანასწორებია, მახტანგმა სპარსეთის წინააღმდეგ სომხებიც გამოიწვია და საიმედოდ აღუთქვა მათ, ჰუნებიც დაგვეხმარებიანო: ჰუნებს როდისღაც მისთვის ფიცი მიეცათ და მით ვალდებულად გაეხადათ თავი, პირველ მოწვევისათანავე მისდა სამსახურად მზად ყოფილიყვენ. მაგრამ სომხები დიდ-

ზანს ყოყმანობდენ, განსაკუთრებით მათი სარდალო
შაჰან შამიკონიანი, რომელიც საიდუმლოდ ცეცხლ-
შსახურების მიმდევარი იყო. ბოლოს დროს იმანც
დაუთმო თავის მემამულეთა უმეტესობის სურვილს:
იმათ ერთმანერთს შეფიცეს, ან ერთიანად გავსწყდეთ
და ან სპარსელთ მონობიდან თავი დავიხსნათო.

შაჰანმა ომი იმით დაიწყო, რომ ანის ციხის
კედლებთან სპარსელებზე გაიმარჯვა, შემდეგ ღვინი
აიღო, პრტაშადს ჯარი გარშემოარტყა და ბოლოს,
სოფელ აქორის მახლობლად, რიცხვით 300 სომეხმა
7000 სპარსელი დაამარცხა.

ლაზარე შარბელისა და მლიშეს მოწმობით,
შახტანგის ყოფა-ქცევიდან სჩანს, რომ მას სრულია-
დაც არ სურვებია ომის დაწყება, არამედ ნდომებია,
მხოლოდ ძალ-ღონე მოემზადებია იმ შემთხვევისათვის,
თუ რომ სპარსელები შემოესეოდენ. სომხებმა-კი
მის მიზანს არ მიხედეს და მარტოდ მარტონი შე-
ესიენ სპარსელებს, და მალე, რამდენმე უმნიშვნელო
გამარჯვებას შემდეგ, იგრძნეს, რომ იმდენად ძლი-
ერნი არ იყვენ, ქართველების დაუხმარებლად გა-
ნეგრძოთ ომი ისე, როგორც დაიწყეს. ამიტომაც
მოაგონეს შახტანგს მისი დაპირება და შემწეობა
სთხოვეს. საქართველოს მეფეს ეძნელებოდა გადა-
წყვეტა—თავისი პლანი უარყო, თუ სომხებთან კავ-
შირი გაეწყვიტა. ამასთანავე ჰუნების ჯარები, რო-
მელნიც მან მოიწვია, ჯერ კიდევ საქართველოს არ
მოსულიყვენ. თავის ყოყმანობის დასაფარავად შახ-

ტანგმა სომხებთან მოლაპარაკება გამართა და შემდეგ
გავზავნა მათთან 400 ჰუნი, რომელნიც ერთს თვეს
შემდეგ უკანვე მოიწვია თავის საზამთრო ბანაკებში.
სომხები-კი, როგორც სჩანს, შეშინდნენ ამით, მია-
ტოვეს თავიანთი საზღვრები სპარსეთის მხრით და
წამოვიდნენ ღასავლეთს, მურატის სათავეებისაკენ.
მახტანგმა როცა დაინახა, რომ სომხებმა დასცალეს
მაელი ის სივრცე, რომლითაც სპარსელებს საქართ-
ველოსთვის უნდა მიემართათ, სთხოვა მათ, მოშორ-
დით მაგ ადგილს, ზუგარკის მაზრაში შედით და იქ
შეგიერთდებიანო. სომხები მივიდნენ იქ, მაგრამ მინ-
დვრად არ გამოდოდნენ და წიების მახლობლად იყვნენ.
ზოლოს, მახტანგის დაჟინებულ მოთხოვნისამებრ,
დადგენ იქ, სადაც ნაჩვენები ქონდათ, მაგრამ პირ-
ველვე ბრძოლაში სრულიად დამარცხდნენ, და სპარ-
სელთა მრავალრიცხოვანმა ჯარმა, სომხეთის ნაწი-
ლისა და ალბანიის აოხრების შემდეგ, საქართვე-
ლოს მიმართა.

როცა სპარსელები საქართველოს უახლოვდე-
ბოდნენ, მახტანგმა მაშინვე იმპერატორ ლეონს
აცნობა ეს ამბავი და სთხოვა შემწეობა, მაგრამ ელ-
ჩებმა სატახტო ქალაქში ლეონს ვერ მიუხსწრეს: ის
ჰუნებთან საომრად წასულიყო. ამასობაში, სანამ გა-
ვზავნილები იმპერატორთან მივიდოდნენ და იმპერა-
ტორი შეპწეობის მიშველების განკარგულებას მო-
ახანდა, მტერი კიდევაც შემოვიდა საქართველოს.
სპარსელებს ამ ქვეყანაში ყოველგან, ძლიერის მ-

ციხოვნე ჯარებით გამაგრებულ ციხეებს გარდა, კიდევ ორი დიდი რეზერვი დაუავდათ: ერთი მცხეთის მახლობლად იდგა, და მეორე-კი—პრმაზთან. მთხის თვის განმავლობაში, საითკენაც კი მიმართავდენ, ყოველგან საშინელ წინააღმდეგობას ხვთებოდენ ქართველების მხრით. ქართველთ რაზმები და უახლოეს ციხეთა ჯარები სისწრაფით შველიდენ ერთმანერთს. ბოლოს მახტანგმა იმპერატორისაგან წერილი მიიღო, რომლითაც ის ატყობინებდა, 80,000 მომხმარე ჯარი გამოგიგზავნე და ამასთანავე ყველა მცხოვრებს, მელიტენიდან მოკიდებული ლამდასა და ძარხუ-ქალაქამდის, ამ ომის გათავებამდი სრულიად შენ გიმორჩილებო. ეს რომ შეროზმა შეიტყო, მანც გამოუგზავნა მახტანგს წერილი, რომელშიც ზავის შეკერის წინადადებას აძლევდა იმ პირობით, რომ საქართველოში ხელახლად აღედგინა ცეცხლმსახურება, მაგრამ, რა-კი მახტანგმა ეს პირობა უარყო, სპარსეთის მეფემ საჩუქრები და ძვირფასი გვირგვინი გაუგზავნა და მიიწვია ზავის შესახებ მოსალაპარაკებლად. ეს გვირგვინი ყეინმა ალბად ქართველ მეფის დამოუკიდებლობის ნიშნად გამოგზავნა. მახტანგმა გვირგვინი მიიღო და თავის მხრით გაუგზავნა შეროზს 500 მონა, 1000 მხევალი, 500 თოფი ძვირფასი ფარჩა და მრავალი სხვა განძი; შემდეგ წავიდა ყეინის სანახავად და თან იახლა თავისი დიდებულნი და ბერძენთ სარდალი ლეონ ანტიპატრიკი.

ეს ნახულობა იმით გათავდა, რომ საქართველომ

და სპარსეთმა შეკრეს ერთმანერთ შორის ზავი, რომლის ძალითაც საქართველო პოლიტიკისა და სარწმუნოების მხრით სპარსეთისაგან დამოუკიდებელ სამეფოდ იქნა აღსარებული, და მეფეთა შორის მეგობრობის სიმტკიცისათვის შეროზი მახტანგის დაზე დააქორწინეს. მაგრამ მახტანგს უნდოდა, ეს პირობები უზრუნველყო სხვადასხვა შემთხვევის დავისაგან, რომელიც შეიძლება მომხთარიყო სპარსეთსა და საბერძნეთის იმპერიას შუა; ამიტომ იშვამდგომლა იმპერიის საზღვრების განახლება ნიზიბისის ხელშეკრულების ძალით, რომელიც 296 წელს ღიოკლესტიანემ და სპარსეთის მეფემ ნარცეზმა მოახთინეს. შეროზმა, ყველას სასიხარულოდ, მიიღო მახტანგის შვამდგომლობა, და აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის ხელახლად ჩამოვარდა მშვიდობიანობა. თავის მხრით ქართველთ მეფე ვალდებული გახთა, სპარსეთს წასულიყო და შეროზს დახმარებოდა ინდოეთის ლაშქრობაში, რომლისათვისაც ის ემზადებოდა მაშინ.

გარემომდებანი სპარსეთთან ვახტანგის პირველი ოქმის დასასრულიდან მოკრძაობი.

საქართველოს შინაგანი და გარეგანი მოწყობილობა.—
—იერუსალიმის მოგზაურობა და ინდოეთს გალაშქრე-
ბა.—სასულიერო მოწყობილობა.—სირიელ მამათა მო-
სვლა.—ვახტანგის დაქორწინება იმპერატორ ლეონის
ასულზე.—თფილისის დაფუძნება.

რაკი ვახტანგმა საქართველოს ყველა მისი მი-
წები დაუბრუნა, მისი დამოუკიდებლობა აღადგინა
და სპარსეთსა და საბერძნეთთან შეკრული პირობა-
ნი ორვე სახელმწიფოს მბრძანებლებთან ნათესაობ-
რივ კავშირით გაამაგრა, —ამას შემდეგ თავისი სა-
ხელმწიფო ათ საერისთაოდ გაყო, ამ საერისთაოე-
ბის მართვა საქართველოს უპირველეს დიდებულთ
შიანდო, რომელთაც ჩრდილოეთის ხალხებსა, ბერძ-
ნებსა და სპარსელებთან ომებში სახელი გამოიჩინეს ¹⁾);
მას შემდეგ ვახტანგი მოემზადა იერუსალიმს
გასამგზავრებლად, საიდანაც სპარსეთს უნდა წასუ-

1) ქართლი სპასპეტ ჯუანშერს დაუტოვა, კახეთი და კუ-
ხეთი დიმიტრის შიანდო, ჰერეთი—გრიგოლს, ხუნანი—ნერსარანს,
სამშვილდე—ადარნასეს, სამეგრელო და სვანეთი—სამანგარს, მარგვი
და თაკვერი—ბაკურს, კლარჯეთი—არტავაზს, წუნდა—ნასარს და
ოქრხე—ბივრიტიანს.

ლიყო ყეინის მისახმარებლად ინდოეთის წინააღმდეგ-
რადგანაც საქართველოს დიდი ხნით ტოვებდა, მახ-
ტანგმა თავის მიკირეწლოვან შვილს ღარჩილს უკურ-
თხა გვირგვინი, მიანდო იმაზე ზრუნვა ერისთავებს,
გამოეთხოვა მათ, გაემგზავრა და თან წაიყვანა 10,000
რჩეული ჯარი. იერუსალიმიდან მახტანგი სპარ-
სეთს მივიდა და მონაწილეობას იღებდა ინდოსტა-
ნის სხვადასხვა ხალხებთან ომში. იმ სიმდიდრეს შო-
რის, რომელიც სპარსელებმა და ქართველებმა მო-
იპოვეს ამ ქვეყანაში, ალბად აბრეშუმის თესლიც
იყო; ამის ხმარება საქართველოში იუსტინიანე ღიღის
დროის ბევრად უფრო ადრე იცოდენ, და მეროპაში
კი აბრეშუმის მოყვანა იუსტინიანე ღიღმა გაავრცელა.

როცა მახტანგი სპარსეთიდან დაბრუნდა, სა-
ქართველოს მართვას ისევ ხელი მიყო და მის გან-
კარგებაზე ზრუნავდა. იმას უნდოდა, თავისი სამეფო
სრულიად დამოუკიდებელი გაეხადა და ეკლესიაზე-
დაც უცხოელთა ყოველივე გავლენა მოესპო, — ამი-
ტომ თავისთვის საკუთარი დამოუკიდებელი პატრი-
არქობა დააწესა. საქართველო თორმეტ ეპარქიად
დაყო, პატრიარქის უმთავრეს ზედამხედველობით, და
საბერძნეთიდან იმისთანა სასულიერო პირნი დაიბა-
რა, რომელნიც ეკლესიის უფროსობისა და ღვდელ-
მთავრობის ღირსნი იყვენ. სასულიერო პირნი რომ
საქართველოს მოვიდენ, თან მოიყვანეს იმპერატორ
ლეონის ასული მლენე.

ამავე ხანებში სირიიდან მოვიდა ცამეტი ბერი,

ეგრედ წოდებულნი სირიელი მამანი. ეს მოღვაწენი იყვენ: იოანე, აბიბოსი, ანტონი, ლავითი, ზენონი, ისიდორე, იესე (ისე), იოსები, მიხეილი, პიროსი, სტეფანე, ზიო და თადეოზი (თათე). იმათ მეოხებით აშენდა შემდეგი მონასტრები: ზედსადენისა ანუ ზელაძნისა, ნეკრესისა, მარტყოფისა, ბარეჯისა, იყალთოსი, სამთავისა, წალკანისა, შლუმბოსი, ბრეთისა, ხირსისა, მღვიმისა და სტეფანწმინდისა. აქიდან ეს ბერები თავიანთ ქადაგებითა და წმინდა ცხოვრებით მთელ საქართველოში ავრცელებდენ სარწმუნოებრივ განათლებას და ისე გაამტკიცეს სარწმუნოება, რომ მას შემდეგ (ეცხლმსახურების ყოველგვარი წინააღმდეგობა ამაოდ რჩებოდა.

თუმცა „მართლის ცხოვრება“ სირიელ მამათა მოსვლას მიაწერს ზარსმან VII-ის მეფობას (542-570), მაგრამ ამ ჩვენების წინააღმდეგია შემდეგი საფუძვლები: 1) თუ რომ ეს ბერები სვიმონ მესვეტის მოწაფეები იყვენ, როგორც მათ უწოდებენ, იმ შემთხვევაში შეუძლებელია, თავიანთ მოძღვრის სიკვდილს შემდეგ, როცა თითქმის ერთმა საუკუნემ განვლო, საქართველოს მოსულიყვენ და იმისთანა სამძიმო მოღვაწეობანი ჩაედინათ, როგორთაც მათ საეკლესიო ისტორია მიაწერს. სვიმონ მესვეტე დაიბადა 390 წელში და გადაიციალა 459 ანუ 460-ში 1); და 2) მარტყოფის მონასტრის დაფუძნებას

1) Diction. univ. d'hist. et géogr. par Bouillet, p. 1666.

Никифоръ, кн. XIV, гл. 51.

მიაწერენ ერთს ამ მამათაგანს, პნტონს, და ზორგ-
ასლანს, რაიცა სჩანს ამ მეფის გამოხატულებიდან,
რომელიც არის მონასტრის კედელზე, და იმამ-ყული-
ხანისა და მის დის, მეფის ასულის მარიამის, ხელნა-
წერ სიგელიდან ²⁾).

ამგვარად, როცა მახტანგმა საქართველო პო-
ლიტიკურად ფრიად მალლა დააყენა, შემდეგ თავის
მეფობის დანარჩენი დრო ქალაქების აშენებას, ტაძ-
რების აგებას და საზოგადოდ ქვეყნის გამშენიერე-
ბას მოანდომა. მისს ამისთანა შესანიშნავ მოქმედე-
ბათა რიცხვს ეკუთვნის მცხეთის საპატრიარქო ტაძ-
რისა და ქალაქ თფილისის დაფუძნება. მადმოცემა
ამბობს, რომ იქ, სადაც ახლა თფილისია, იმ დროს
შეუვალი ტყეები იყო, და ერთხელ მახტანგმა,
როცა ამ ტყეებში ნადირობდა, თავისი ქორი ხოხობს
მიუტია, და ქორი და ხოხობი ხევში დაიმაღენო.
შეფე და მისი ამაღა ხევისკენ გაექანენ და ნახეს,
რომ ქორი და ხოხობი მდინარე ცხელ წყალში მო-
ხარშულიყვენ. ის ადგილები რომ დაათვალიერა და ამ
წყაროების სარგებლობა რომ ასწონა, მეფემ ბძანა,
აეშენებიათ იქ ქალაქი; ამ ქალაქს, იქაურ წყლების
თვისებისა გამო, სახელად თფილისი დაერქვა.

როცა ამ საქმეებში იყო მახტანგი გართული
და წარსულთან აწყყოს შედარებით სრულის სი-
მართლით შეეძლო, ეფიქრა, რომ ჩემის მოღვაწეო-

2) Описание Марткобскаго монастыря Иоселиани, стр. 17 и 25.

ბით საქართველოს მშვიდობიანი მომავალი გავუმზადეო, სწორედ ამ დროს თურმე სვებედი საიდუმლოდ მრავალს ახალ განსაცთელს უმზადებდა ამ სამეფოს, და მალე კიდევაც იჩინეს მათ თავი.

VI

მეორე ომი სპარსეთთან და ვახტანგ ბოგბ- ანლანის სიკვდილი.

საშიშროებანი სპარსეთის მხრით და ვახტანგის მზადე-
ბანი.—სპარსელთა შემოსევა.—ვახტანგის სიკვდილი.

როცა ვახტანგი თფილისის გაშენების საქმეში იყო გართული, შეატყობიეს, რომ სპარსეთის ახალ მეფისგან ელჩები მოვიდნო. ეს იყო დაახლოებით 499 წელს. ამ დრომდის, როგორც საბერძნეთში, ისე სპარსეთშიც ბევრი ცვლილება მოხდა; ჩვენთვის ღრიალ საჭიროა—ვიცოდეთ, რომ საბერძნეთში, ლეონისა და მის მემკვიდრის ზენონის სიკვდილს შემდეგ, 491 წლიდან, იმპერატორად მართლმადიდებლობის მტერი ანასტასი იყო ¹⁾, სპარსეთში კი 485 წლიდან ბალაშის მემკვიდრე, შეროზის შვილი ძობადი მეფობდა ²⁾, რომელიც სპარსეთის ძველ-ძლიერების აღდგენას ცთილობდა. ძობადმა, ძლიერ-მოსილობით თუ ცდიერობით, მოიმხრო ჰუნები და არაბები ³⁾ და მოთხოვა ვახტანგს, საბერძნეთის

1) Веберъ, Всеобщ., истор. томъ II, стр. 64.

2) L. Dubeux, la Perse, p. 288.

3) Gibbon; hist. de la décadence et de la chute de l'empire Romain, ch. XL.

წინააღმდეგ შემიერთდით. როდესაც პობადის ელჩებმა ფრიად მეგობრულისა და პირმოთნე სიტყვებით ეს ამბავი ვახტანგს გამოუცხადეს, ვახტანგმა უთხრა მათ: „სქვენი მეფის თხოვნა მესმის,—იმას უნდა, რომ მე გავუღესო იარაღი, რომლითაც სურს უფრო ადვილად ჩემივე დამარცხებაო. უთხარით მას, ჯერ პირდაპირ ჩემზე მოვიდეს და მერმე საბერძნეთს მიმართოსო.“

ვახტანგმა ელჩები გაისტუმრა და, რადგან იცოდა, რომ პობადს დიდი მზადება ქონდა ომისათვის, და ამასთანავე იმედი არა ქონდა, რომ ქართველები შეიძლებდნენ თავიანთ ქალაქებსა და ციხეებში გამაგრებას,—ამიტომ ბძანა, ციხე-ქალაქები მიეტოვებიათ და ქავკასიის მთებსა და ქახეთის შეუვალ ტყეებში შეეფარათ თავი. ჯარები თავისთან დაიტოვა და გაჩერდა უჯარმოზე; მასთან იყვენ ერისთავები ჯუანშერი და ადარნასე; ერისთავებს ღიმიტრის, ნერსესა და ბივრიტიანს-კი მცხეთის დაცვა მიანდო. ეს განკარგულება რო მოახთინა, იმავე დროს იმპერატორ პნასტასის შეატყობია ელჩის პირით კარს მომდგარი თავისი გასაჭირი.

პობადი საქართველოს შემოესია. იმან დაიჭირა ქიზიყი, ახლანდელი სიღნაღის მაზრა; მისმა რაზმებმა აიღეს სიმაგრეები: ჭერმის-ციხე და ველის-ციხე, და სპარსელთ უმთავრესი ჯარები-კი იორზე დაბანაკდნ. ვახტანგი ღარპაკის ციხესთან გაჩერდა, მტრის თვალწინ. აქ მოხთა გაცხარებული ბრძოლა და სისხ-

ლის ღვრა, რომელიც, მატთანეთა ჩვენებით, სამ
დღეს გაგრძელდა და რომელშიც ორვე მხრით მრავალი
დაიხოცა. მათ ღამეს, როცა ჯარები დასვენებული
იყვნენ, მახტანგმა კათალიკოსი პეტრე მიწვია
თავისთან და აცნობა, რომ ძობადი მარტო
ხარჯის დასადებად კი არ შემოგვსევია, არამედ სა-
ქართველოში ცეცხლმსახურების გავრცელებაც სწა-
ლიაო, და ამიტომ მე გადავწყვიტე, ან გავიმარჯვო
და ან გავწირო ჩემი თავი და მთელი ჩემი ჯარი
ქრისტეს სარწმუნოებისათვისო. მს განზრახვა ძლიერ
მოუწონა ღვდელმთავარმა და მის სიტყვებით გა-
მხნეებული მახტანგი მეორე დღეს გათენებლისას სი-
სწრაფით თავს დაესხა ანაზღად სპარსელთა ბანაკს
და თვით ძობადის კარვამდის ისეთ სიჩქარით მივიდა,
რომ იქ მოუსწრო მის შვილს, რომელიც იმ ალია-
ქოთში ღროზე ვერ გამოსულიყო გარედ. მახტანგმა
მოკლა ის, მაგრამ იმავე წუთს თვითონაც მძიმედ
დაიჭრა გულში. შაცხარებული ბრძოლა შეადღემდი
გაგრძელდა, და თუმცა სპარსელები რიცხვით ბევ-
რად მეტი იყვნენ, მაგრამ მაინც დამარცხდნენ და
იძულებული შეიქნენ — რუსთავისკენ გაბრუნებული
იყვნენ. შამარჯვებულებს აუარებელი ალაფი დარჩათ.

მაგრამ, რაკი შეიტყვეს, მახტანგი მძიმედ და-
ჭრილიაო და ქართველ ჯარების წინამძღოლობაზე
ხელი აიღოვო, სპარსელები ხელახლად გამხნევდნენ და
ქართველებს თავს დაესხნენ. ისინი გავიდნენ მდინარე
მტკვარში, დააქციეს ახლად მოშენებული ოფილისი,

ძველი ქალაქი პრმაზ-ციხე ნანგრევებად აქციეს და დაიჭირეს შართლი, გარდა მცხეთისა, რომელიც გმირულად დაიცვეს ერისთავებმა ლიმიტრიმ, ნერსემ და ბივრიტიანმა.

ამასობაში, ქართველთ საუბედუროდ, შახტანგის კრილობა სასიკვდილოდ ამოჩნდა. შახტანგმა დასწერა ანდერძი, ტახტი ღარჩილს დაუტოვა და მოკვდა. 499 წელს, ეს გმირი საერთოდ იგლოვა ყველა ქართველმა და, ღრმა მწუხარების ნიშნად, თავზე ფერფლი და ნაცარი დაიყარეს ¹⁾; და შემდეგ მისი გვამი; „შართლის წიგნების“ მოწმობით, მცხეთის ტაძარში დამარხეს და მის საფლავს ქვა დაადვეს, რომელზედაც მისი ნამდვილი სახე იყო გამოხატული.

თავის ანდერძში შახტანგი ქართველებს თხოვდა; მტკიცედ მდგარიყვენ შრისტეს სარწმუნოებაზე, მისი შთამომავლობა არ დაევიწყებიათ და საბერძნეთის სახელმწიფოსთან კავშირი დაეცვათ. მეფის უფლება და ხარისხი თავის უფროს შვილს ღარჩილს გადასცა; ამასთანავე თავის ორ შვილს, ლეონსა და მირდატს, რომელნიც მეორე ცოლის მლონეს ხელში შეეძინა, დაუნიშნა მზრუნველებად ერისთავები პრმაზი, ნასარი და ბივრიტიანი და დაუტოვა მზრუნველები: ტაშის-კარი, წუნდა და ატხაზეთი. ამ ორ შვილსაც მიანიჭა ერისთავთა ხარისხი და დაუმორჩილა ისინი ღარჩილსა და იმის შთამომავლობას.

1) ეს ჩვეულება ძველად ყოფილა ეგვიპტეში ფარაონების დასაფლავების დროს (Венеръ, Всемирная исторія, стр. 161).

კავკასიაში სპარსელთ ბატონობის პერიოდი.

I

ქობაძის ომი იმპერატორ ანასტასისთან
500—დან 505 წლამდე.

სპარსელების ომი და ზავი ბერძნებთან.—სპარსელთ
გარნიზონის მიერ დარიალის ხეობის დაჭერა.—საქართველოს მფლობელ სპარსელთაგან.

ქობაძმა, რომელსაც ქართლი ეჭირა, შეიტყო—
ბერძენთ ჯარები ქარნუ-ქალაქისაკენ მოიწვევი-
ანო, და გაილაშქრა მათ წინააღმდეგ. ის მივიდა
ქარნიფორამდი, სადაც ორივე მხარე შეხვდა ერთ-
მანერთს ომში სისხლის დასაღვრელად. ორივე ლაშ-
ქარი მეტისმეტად დამარცხდა, და ამ გარემოებამ
აიძულა სპარსელებიცა და ბერძნებიც—თავი დაე-
ნებებიათ ბრძოლისათვის. ბერძნები ქართლს და-
ბრუნდნენ

ამით თავდება „ქართლის ცხოვრების“ მო-
თხრობა საქართველოსა და საბერძენეთის წინააღმდეგ
ქობაძის ომის შესახებ. მსოფლიო ისტორია ამ ომს
სხვანაირად გვიხატავს: ზიბონი ამბობს, რომ ქობაძმა
მოიწვია სპარსეთის დროშებს ქვეშ ჰუნები და არა-

ბები და მესოპოტამიისა და სომხეთის სიმაგრეები ნანგრევებად აქციაო. ქალაქი თეოდოსია (თეოდოსიოპოლი) დაემორჩილა მას, რადგან წარმატებით თავის დაცვა არ შეეძლო. მხოლოდ ქალაქ ამილამ გაითქვა სახელი მით, რომ გარშემორტყმას დიდხანს გაუძლო. მტერები ათიათასობით დაიმარხენ მის კედლებს ქვეშ. ძობადმა გარშემორტყმის წარმატების იმედი თითქმის დაკარგაო. მოგვებმა მარჩიელობას მიყვეს ხელი, გარშემორტყმულები კი თავის უმშვენიერეს ქალებს ნამუსზე ხელს ალებრიბდენ და ძალას ატანდენ, სანგლების სიმაღლიდან დაენახვებიათ შემოსეულთათვის თავიანთი საიდუმლო სიტუტენიო ¹⁾ ბოლოს, ერთის დღესასწაულის შვადამის ხანს, სპარსელები გამოჩნდენ ქალაქის ერთ კოშკზე, რომელსაც იცავდა მხოლოდ რამდენიმე მთვლემარე მთვრალი ბერიო. ზანთიადის ხანს მიიტანეს საერთო იერიში; ძობადის თანადასწრებამ, მისმა ბძანებამ და მახვილმა, რომლითაც ის მხთალებს ემუქრებოდა, მოიგეს ომიო. ქალაქი აიღეს, და 80,000 ტყვემ გამოიყიდა ცოდვები თავის სისხლით იმ ზარალისათვის, რაც სპარსელებს ამ გარშემორტყმით მაკემოდათ. ომმა კიდევ სამ წელს გასტანა. ანასტასიმ ერთობ გვიან მიაწოდა მტერს ოქრო: მან დაკარგა თავისი საუკეთესო ჯარები; ბრძოლის ველი უდაბნოდ გადაიქცა, და მკვდარნი და ცოცხალნი ველურ ნადირთა მსხვერპლნი შე-

1) ეს ზომა შემოსეულთა უკუსაქცევად დღემდისაც არსებობს აზიისა და კავკასიის მრავალგანუვითარებელ ხალხებს შორის.

იქნენო. მდგისის წინააღმდეგობამ და ალათის ნაკლუ-
ლევანებამ ბოლოს დაიყოლიეს ძობადი ზავისათვის.
იმს შემდეგ ორ სახელმწიფოს შორის იგივე სა-
ზღვრები დარჩაო. ანასტასის უნდოდა— შემდეგისა-
თვის თავიდან მოეშორებია ამგვარი უბედურებანი,
და ამიტომ გადაწყვიტა— აფშენებია გამაგრებული
კოლონია ღარი, სახელმწიფოს აღმოსავლეთის სა-
ზღვრებზე, იმ მიზნით, რომ საიმედო სიმაგრე ყო-
ფილიყო ის მცირეაზიის პროვინციებისათვის, როცა
სპარსელები ძლიერნი იქნებოდენ და მათ მტრობას
მოიწადინებდენო. ამასთანავე, არა ნაკლებ საყურად-
ღებო ალავი იყო ღარილის გასავალი (მბერიის
ჭიშკარი), რომელიც იკეტებოდა ციხე-სიმაგრით. ეს
ციხე-სიმაგრე იმ დროს ეკუთვნოდა ჰუნების ერთს
თავადს, სახელად ამბაზუკს ¹⁾, რომელიც იმას უთ-
მობდა იმპერატორს მცირე ფასად; მაგრამ ანასტასი
რომ ყიდვის სჯაში იყო და მანძილსა და სხვადასხვა
პირობებს ანგარიშობდა, მისმა თხიზელმა და გამჭრი-
ანმა შეტოქმა ძობადმა კიდევაც დაიჭირა ძავეასიის
ეს გასავალი ამ გასავალის საჭიროებასა და სარგებ-
ლობაზე ლაპარაკიც არა ღირს: იმის წყალობით
სპარსელებმა ხელში ჩაივდეს ომისა და ზავის კლი-
ტეები და მათხვევ იყო დამოკიდებული. იმპერიის
მცირეაზიის კოლონიებში სკვითების ტომთა შე-
სევაო ²⁾.

1) Procop. de Bello Persico, p. 46,

2) Gibbon, ch. XL.

რადგან ქართულ მატრიანეთაგან არა სჩანს, თუ რა მიზნით მოსულან სპარსელნი ხელმეორედ ქართლს ან რამდენხანს დარჩენილან ისინი ამ მხარეში; არც ისა, თუ როგორი შედეგი ქონია ამ ომს სპარსელთ მეფეთა ყოფაქცევისათვის საქართველოს შესახებ, — ამიტომ ჩვენ მოგვყას აქ ცნობები შიბონის ისტორიიდან იმ განზრახვით, რომ, რამდენადაც შესაძლებელია, აგვეხსნა ეს კითხვები: პირველი, სჩანს, რომ ძობადის ქართლს შემობრუნებას, რომელიც „ქართლის ცხოვრებაში“ ნაჩვენებია საბერძნეთთან ომს შემდეგ, მიზნად ქონია ღარიალის ხეობის დაპყრობა; მეორე, თუ მთელი ქართლი არ ყოფილა დიდხანს დაქვრილი სპარსელთ ჯარებისგან, ყოველ შემთხვევაში პრაგვის ხეობა მაინც იქნებოდა იმათ უფლებებაში მთელის იმ დროის განმავლობაში, სანამ იმათ ღარიალი ეჭირათ, და მესამე, რაკ ეს ხეობანი დაიჭირეს, სპარსელები აღბად საქართველოს შვაგულშიც გაბატონდენ, და ღარილი იმ დროიდან აღარ ყოფილა დამოუკიდებელი მეფე, როგორც მამა მისი მახტანგ ზორგასლანი. ამითვე აიხსნება ის გარემოებაც, რომ ღარილმა საქართველოს ტახტი პრაგვის ნაპირებიდან თფილისს გადაიტანა. თუმცა ეს ქალაქი არ ყოფილა აშორებული იმ ვხას, რომლითაც ღარიალის გარნიზონი სპარსეთს მიდიოდა, მაგრამ ამ გარნიზონის შუდამ სამყოფ ადგილიდან კი ბევრად უფრო შორს იყო, ვიდრე მცხეთა.

II

შახედულობა საქართველოს შინაურ მდგომარეობაზე ვახტანგის შემდგომი მეფეების დროს

საქართველო ვახტანგის ბაგრატიონადი, მდგომარეობა ქართველთა ვახტანგის მემკვიდრეთა შორის
(505-დან 583 წლამდე).

ღარჩილისგან დაწყებული, ვახტანგის მემკვიდრეებს არ ქონიათ არც შემთხვევა და არც ნიჭი, რომ საქართველო იმ სიმაღლეზე დაეყენებიათ, რომელზედაც მე-V საუკუნის მეორე ნახევარში იდგა. ამ მეფეებმა, ღარჩილის ტახტზედ ასვლისათანავე, დაკარგეს საქართველოს დასავლეთ ნაწილზე გავლენა, ერთის მხრით იმიტომ, რომ ეს ნაწილი, ვახტანგის ანდერძით, მის მეორე ცოლსა და იმის შვილებს ხვდა; მეორეს მხრით იმიტომ, რომ ის მიკრული იყო საბერძნეთის პროვინციებზე და საბერძნეთსა და სპარსეთს შორის სადავო საგანს შეაფენდა. ამიტომაც ხსენებული მეფეები მოქმედებდნენ ვიწროდ შემოფარგულს თავიანთ საკუთარს თავისუფალ სამფლობელოებში: ქართლსა, სომხეთსა, ქახეთსა და იმერეთში, და თან კიდევ სპარსეთის მეფეების ეშინოდნათ.

ღარჩილის (499—514), ბაქარ II-ის (514—529), ფარსმან VI-ის (528—542), ფარსმან VII-ის

(542—570) და ბაქარ III-ის (570—583) მეფობის მატიანეები მხოლოდ იმას მოგვითხრობს, რომ ამ მეფეებს დაუცხრომლად უზრუნვიათ ხალხის სარწმუნოების წმინდად დაცვისათვის და ეკლესიების აშენებისა და გამშვენიერებისათვის. ღარჩილმა თავისი ტახტი **მ**თილისს გადაიტანა და ეს ქალაქი ქვის კედლით შემოზღუდა, მცხეთა-კი კათალიკოსთა საცხოვრებელ ადგილად დანიშნა. იმ ხანებში გავრცელებულ მიმართულებას, ე. ი. მხოლოდ სარწმუნოების საქმეებზე ზრუნვას, ძლიერ უწყობდა ხელს ის გარემოება, რომ სპარსელთ სარწმუნოებრივ გავლენის ეშინოდათ; სპარსელებს ხანგრძლივი ომები ქონდათ იმპერიასთან, და ამიტომ ხშირად გაატარებდნენ ხოლმე თავიანთ ჯარებს საქართველოზე.

ამ ხანებში შესანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ქართველთ არისტოკრატთამ გამოიჩინა რამდენადმე ძლიერება. შენიშნულია შემდეგი გარემოება: როდესაც რომელმე სახელმწიფოში მეფე დიდად ნიჭიერი გამოდგება და თავის სამეფოს ჩვეულებრივზედ უმაღლესად ასწევს, მეფისა და სამეფოს დიდებასთან მისი თანამოღვაწეებიც გაძლიერდებიან ხოლმე, მაგრამ ამ უკანასკნელთ ძალა იმავე დამოკიდებულებაში რჩება მათ განმაძლიერებელთან, როგორშიაც წინად იყო; ხოლო ამგვარი დამოკიდებულება მარტო იმ დრომდე გრძელდება, ვიდრე ისინი თავიანთ ამაღლებულ ძლიერების დაცემას არ შეამჩნევენ, ან თვით იმ მეფის და ან მის მემკვიდრეების დროს. მაშინ-კი

ეს დამოკიდებულება იმგვარი ზეობა, როგორც არის ხალხში ძლიერ ვასალებსა და სუსტ მეფეებს შორის. აღბად საქართველოშიაც, შანტანგ შორგასლანის სიკვდილს შემდეგ, ამგვარივე გარემოება იყო. შანტანგის მეფობის მე-V თავში ჩვენ მოვიხსენიეთ ათი კაცი, რომელთაც მრავალ ომში სახელი გაითქვეს და რომელნიც შეფემ ფრიად დიდ ადგილებით, ესრედ წოდებულ საერისთოებით, დაასაჩუქრა. როდესაც ბერძენ-რომაელთ ისტორიკოსები შანტანგის სუსტ შემკვიდრების დროინდელ საქართველოს გარემოებას მოგვითხრობენ, ჩვენ იმდენად თვით მეფეებს კი ვერ ვაძინებთ, რამდენადაც ადვილობრივს ზოგიერთს დიდებულ პირებს. შანეთის მთავრებზე თუგინდ ნურაფერს ვიტყვით, რადგან ისინი მოსტანტინეპოლის კარის განსაკუთრებულის პოლიტიკურ მოსაზრებათა გამო გაძლიერდნ. ამათ გარდა, სხვათა შორის, ეს ისტორიკოსები ბურჯენსა და ზამანარსეზს (ეგებ სვანეთის ერისთავი სამნგირი ყავლათ მხედველობაში) ახსენებენ, რომელთაც მოსტანტინეპოლში შეფესავით პატივსა სცემდნ. მსნისა და პრაგვის ერისთავებზე გადმოცემები მოგვითხრობს, თუ რადიდ უურადლებას აქცევდა მათ იუსტინიანე: ეს გადმოცემები ჩვენს აზრს ამტკიცებს, რომ იმ დროინდელ საქართველოს ირისტოკატის შესამჩნევი პოლიტიკური ძალა ქონია.

რადგან ჩვენის ისტორიის პროგრამისათვის მუტი არ იქნება იმ გვარების შთამომავლობის ცოდნა,

რომელსაც საყურადღებო ადგილი ეჭირება საქართველოს სამეფოს ვითარების შემდეგ აწერილობაში, ამისთვის, ჩვენის აზრით, საჭირო იყო — აქვე აღგვენიშნა შახტანგ ბორგასლანის ძათის ერისთავის მომდინარეობა და მათ შთამომავალთა გენეალოგიური თანდისთანობა, მაგრამ ჩვენ არა გვაქვს ამისთვის საკმაოდ სარწმუნო მასალები. ბევრიანი, რომ უმეტესად ისინი სომეხთა ძეგლების ანუ სომეხთა სამეფოს არსებობის უკანასკნელ დროის დიდებულთა შთამომავალნი ყოფილან. ქსნისა და ძრავის ერისთავთა შესახებ-კი, რომელთა გვარტომობის უტოვ ჩვენ უკვე ვიცით, არსებობს შემდეგი, მშპერიოდის შესახები გადმოცემა. მდინარეების ძრავისა და ქსნის ხეობათა მცხოვრებლები, როცა წმ. ბიორგის ეკლესიის დღეობას დღესასწაულობდენ¹⁾ ხოლმე (ეს ეკლესია აშენებულია იმ ქედის ერთ მალლობთაგანზე, რომელიც ამ ორ ხეობას ყოფს), ყოველთვის იმაზე დაობდენ, თუ რა ადგილი და რა უფლებანი დაეჭირა თითოეულ მათგანს ამ დღესასწაულობის დროს, და ამ დავას ყოველწლივ თან მოყვებოდა საშინელი სისხლის ღვრა; მაგრამ ერთს ამგვარ დღესასწაულობის დროს, გარეშე მლოცავთა შორის, მოვიდა ორი ძმა, **ოსეთის** თავადები დუდარუკები 1), და მოსპეს ამ ორ საზოგადოების დავა და მათ შორის ზავის პირობანი დასდვეს. ეს თავადები, სიღამონი და როსტომი, პა-

1) დუდარუკები დღეს აბაზელთა თავადები არიან; ოსეთში-კი

ტივისცემის ნიშნად, პირველი პრაგვის საზოგადოებამ მიიწვია და მეორე — მსნისამ თავიანთ ხეობათა მამასახლისებად; ქართველთ მეფემ კი მათი სხვა ნამსახურობა და მომდინარეობაც მიიღო მხედველობაში და ერისთავების ხარისხი მიანიჭა მათ.

ასე იწყება ამ ორის თავადთა გვარეულობის კავშირი საქართველოსთან; შემდგომს ამ ქვეყნის ბედ-იღბალთან მათ დამოკიდებულებას ჩვენ აღვნიშნავთ თავ-თავის დროზე ჩვენის ისტორიის განმავლობაში, აგრედვე ვაჩვენებთ სხვა არისტოკრატიულ გვარეულობათა დამოკიდებულებასაც, რომელთაც გავლენა ქონიათ ამ ქვეყნის ისტორიულ გარემოებათა მსვლელობაზე.

დუღარები არიან, ოკუაურელი დუღარები, რომელნიც ხარისხით ქართველთ მზნაურებს უდრიან

III.

ცვლილება, რომელიც ხდებოდა ჭანეთში მე-VI საუკუნის პირველ ნახევარში.

ჭანეთი. — ჭანთა სამეფოს აღდგენა. — პირველი ომი ჭანეთის გამო. — ბერძნებისაგან ჭანეთისა და კოლხიდის მცხოვრებთა შეიწროება.

ჭანეთი (ლაზისტანი) ამ საუკუნეში მარტო იმ მხარეს კი არ ეწოდებოდა, რომელიც ჭანებით იყო მოსახლებული, არამედ მთელ ჭურჩასა და სამეგრელოსაც. ამის მიზეზი ის იყო, რომ, როცა მახტანგმა ზუბაძე აიძულა — ქოსტანტინეპოლს გაქცეულიყო, ბერძნებმა მიიღეს იგი თავიანთ მფარველობას ქვეშ, თუმცა მისი საბძანებელი კი ქართველთა მეფეს დაუთმეს; მაგრამ, გარემოებათა შეცვლისათანავე, მოიწადინეს — აღედგინათ ჭანთა სამეფო და მათის მეოხებით გაეგრძელებიათ თავიანთი ბძანებლობა ზურჩისა და სამეგრელოს მთელ მანძილზე ჭანეთის სახელით, რომლის მეფეებიც მათ მფარველობას მიენდვენ. ეს ცვლილება მოხდა მახტანგის სიკვდილსა და იმპერატორ ანასტასის მიერ ქობადთან ზავის შეკვრის შემდეგ, როცა სუსტი ღარჩილი ვერ ბედავდა, რაიმე ზომა მიეღო იმ დროს ორის უძლი-

ერეს სახელმწიფოს ინტერესების წინააღმდეგ.

ამ გარემოებებით ისარგებლა ზუბაძის მონაცვალემ ლამნაძემ და დაბრუნდა ჰანეთს; იმის სიკვდილს შემდეგ მისმა შვილმა სატემ დაიჭირა მამის ადგილი ¹⁾. სატემ შენიშნა, რომ იმპერია დიდ ყურადღებას აღარ აქცევდა ჰანების ბედ-იღბალს და მასთანვე ამ დროს მიხი ძალ-ღონე მიქცეული იყო დასავლეთის ხალხებთან ბრძოლისაკენ, — ამიტომ, თავისთავის უზრუნველ-ყოფისათვის, იწყო ძობადის მფარველობის ძიება, მაგრამ, როცა სპარსეთის მეფის ინვესტიტურა მოიპოვა, უეცრად გონს მოვიდა და მიხვდა, რომ სპარსეთის მეფის მფარველობით მან ჩააგდო თავისი თავი და თავისი ხალხი საშიშარ მდგომარეობაში — მოგვების გავლენაში ²⁾. სატემ თუმცა ქრისტიანულ წეს-რიგზედ იყო აზრდილი, მაგრამ მონათლული არ ყოფილა, და ამიტომ წავიდა ის ძოხტანტინეზოლს, მონათლა მართლმადიდებელთა წესზე, ცოლად შეირთო პერძნების ერთის დიდებულთაგანის ასული ვალერიანა ³⁾ — და შით მოიპოვა იუსტინე 1-ის კეთილგანწყობილება. იმპერატორმა დიდის ამბით დაადგა მას დიადიმა, მოახურა თვისი მოსასხამი და გაგზავნა ჰანეთს, თანაც მისცა მას თავის ძლიერის მფარველობის იმედი ⁴⁾.

1) Brosset, additions et éclaircissements à l'hist. de la Géorg.

2) Gibbon, ch. XLII.

3) Gibbon, ch. XLII; Brosset, addit. et éclaircis. à l'hist., p. 84.

4) Ibid.

ცატეს მოსვლას შემდეგ გავიდა ცოტა ხანი, და ჭანები აჯანყდენ სპარსელთ პროტექტორობის წინააღმდეგ, დაიჭირეს 60 მილის სიგრძე კედელი, რომლითაც იკეტებოდა შავკასიის გასავალები, და ბერძნებს ვალდებულნი გაუხტენ — დაეცვათ ხოლმე იმპერიის ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის საზღვარი ¹⁾). იმპერატორმა იუსტინემ ისარგებლა ამით, და აღზად იმ მიზნით, რომ მოეპოვებია საქართველოში მეგობრობა და შემწეობა, თავის დეკრეტით ეს ქვეყანა დამოუკიდებელ სამეფოდ აღიარა ²⁾). შანეიდიან განდევნილმა სპარსელებმა აცნობეს ეს ამბავი თავიანთ მართველობას, და 523 წელს სპარსეთის მრავალრიცხოვანმა ლაშქარმა გასწია საქართველოს საზღვრებით აჯანყებულ ჭანების დასაცხრობად. ბერძნები ამ უკანასკნელთ იცავდენ, და სამხედრო მდგომარეობის მთელი სიმძიმე საქართველოს დააწვა. პდგილობრივი თავადები ვერ პოულობდენ მოსვენებას თავიანთ სამთავროებში, და რადგან სუსტ შეფეებისაგანაც არ მოელოდენ დაცვას, ამიტომ ბევრი მათგანი დედაწულიანად გაიქცა საბერძნეთს; იმპერატორის კარზე ისინი წყალობით მიიღეს და ამიტომაც რამდენიმე მათგანი იქვე დარჩა ³⁾). ეს ომი ათ წელს

1) Gibbon, ch. XLII. კედლის შესახებ მოგვითხრობს აგრეთვე ბატერ ლამბერტიც (Relation de diver. voyag. curieux, par Thevenot, tom 1, p. 31).

2) Addit. et eclaireis., p. 85.

3) გურგელესი და ჯამილარსესი შეფეებივით მიიღეს (Additions et eclaireis sements à l'hist. de la Géorg., p. 85).

გაგრძელდა. საერთო შფოთვის დროს 528 წელს მოკვდა **სატე**, და ~~ჰანტი~~ ჯდავიდა მის შვილია **ბუბაძე II**-ის ხელში; დასასრულ, 533 წელს, იუსტინესა და ქობადის მონაცვალეებმა, იუსტინიანემ და ხოსრო ნუშირვანმა, შეკრეს ზავი—და ამან რამდენმე ხნით საქართველოში დაამყარა მშვიდობიანობა. სპარსელები გავიდნენ იქიდან, ბერძნები-კი ჰანეთში დარჩნენ.

ამ დროიდან ბერძნები აღარ მალავდნენ თავიანთ განზრახვებს ჰანეთის შესახებ. იმპერიის მოადგილემ ამ მხარეში, იოანე **ციხუსმა**, წინადადება მისცა მთავრობას—აეშენებია აქ ციხე შავის ზღვის აღმოსავლეთის ნაპირად ბერძენთ მფლობელობის გასამაგრებლად ¹⁾. ციხე ააშენეს ზღვის განაპირა კლდეზე და უწოდეს მას სახელად **პეტრა**; თავის მოკლე ხნის არსებობაში ამ ციხემ სახელი გაითქვა გარშემორტყმითა და თავდაცვით, რომელმაც მსოფლიო ისტორიის ყურადღება დაიმსახურა. ბერძნებმა ხელთ იგდეს ადგილობრივ მცხოვრებთა მთელი მეურნეობა და აღებ-მიცემობა ²⁾, და უკიდურესად ტირანული მონოპოლია დაადვეს ცხოვრებაში აუცილებლად საჭირო საგნებსაც—პურსა და მარილს. ჰანები მოტყუვდნენ ბერძნების ქრისტიანობრიულ

1) Gibbon ch. XLII; Addit. et éclair., p. 86.

2) იუსტინიანეს კანონები მის ქვეშევრდომთა განსაკუთრებულ უფლებაზე მდინარეებს რიონსა და მტკვარზე გემთა ნაოსნობის სარგებლობის შესახებ—(კანონმდებ., წიგ. II, § 1 და წიგ. IV, § 1).

სათნოებაში; ბოლოს ისინი ერთობ გაარისხა ბერძენთა თვითნებობამ და მრავალმა შეურაცხყოფამ, რომელსაც ისინი აყენებდნენ ამათ მეფეებსა და აზნაურობას ყველა ურთერთობის დროს. რვა წლის ამგვარმა მოქცევამ ჭანებში გამოიწვია მხოლოდ საიდუმლო დრტვინვა მათ მთარველთა შესახებ; მაგრამ ბოლოს შეიტყვეს, რომ მათი ელჩები, რომელნიც პოსტანტინებოლს გაგზავნეს ადგილობრივ მართებლობისაგან შეიწროების გამო საჩივლელად, დაეტოვებიათ იქ ამანათად; მაშინ ჭანებმა სპარსელთ შეფეს მიმართეს და შეველა თხოვეს ¹⁾.

ცნობისმოყვარეობისათვის და ამ გარემოებათა უმფრო გამოსარკვევად ჩვენ მოვიყვანთ აქ პროკოფის ნაამბობს. მს ისტორიკოსი ამბობს: „ჭანები რომაელთ ხელმწიფებას ქვეშ მხოლოდ იმიტომ ითვლებოდნენ, რომ იმათ შეფის სიკვდილს შემდეგ რომაელთა ხელსწიფე მის მონაცვალეს უმაღლეს ხელმწიფის მოკაზმულობას უგზავნიდაო. ხოლო შანელნი რომაელებს არავითარ ხარკს არ აძლევდნენ და არც ემორჩილებოდნენ იმათო. შანთა მეფე ვალდებული იყო — თავის ქვეშევრდომთა საშვალეებით საზღვრები დაეცვა და არ მიეცა ნება, რომ მოსისხლე მტრერები — ჰუნები შესეოდნენ რომაელთ საბძანებელს შანეთით, ძავკასიიდან, მათის ქვეყნის მოსაზღვრე მხარედანო. შანები კავდნენ საზღვრებს

1) Gibbon, ch. XLII.

და ამისთვის არც ფულის იღებდენ რომაელთაგან და არც ჯარებსო; სალაშქროდ ისინი არ მიყვებოდენ მათ, აღებ-მიცემობა კი ქონდათ ზღვაზე გამართული პონტოსთან მცხოვრებ რომაელებთანო. შანებს არ აქვთ არც მარილი, არც ბური და არც მიწის სხვა ჭირნახულრო; ისინი მიყიდიან ხოლმე სხვა ხალხებს ტყავებს, ბეწვეულსა და მონებს და მით შოულობენ თავისთვის საჭირო საგნებსო. შანეთში რომაელთა ჯარის ყოფნა (ნჰჰ წლიდან) არ ესიამოვნებოდა მცხოვრებლებს, მაგრამ ყველაზედ უფრო სარდლის პეტრეს უკმაყოფილონი იყვენ: იგი იყო მეტის-მეტად ფულის ხარბი და ყველას ერთობ იაფხედად ექცეოდაო.“

„შემდეგში იუსტინიანემ გაგზავნა შანეთს ზოგიერთი სხვა უფროსები, სხვათა შორის მოანე ციბუსიცი, რომელიც დაბალისა და უცნობ შთაშომავლობიდან დაწინაურდა და მხედართმთავრობა მხოლოდ იმათ მიიღო, რომ ის იყო ფრიად ცუდი კაცი, აგრეთვე ფრიად ნიჭიერი იმაში, რომ გამოეძებნა საშვალეობა უკანონო სარგებლობის მისაღებად. მოანემ არია და დაფუშა რომაელთა და ჭანთა საქმეები, მანვე ურჩია იუსტინიანეს—აეშენებია შანეთში ზღვისპირის ქალაქი, პეტრად წოდებული. ბქ ის ცხოვრობდა, როგორც ციხე-დარბაზში, და ცარცვავდა ჭანებს. მაჭრებს წაართვეს ნება—ეხიდათ ძოლხიდას მარილი და სხვა საქონელი, ჭანთათვის აუცილებლად საჭირო, ან ამათგან ეყიდათ რამე. მოანემ შემოიღო პეტრა-

ში ეგრედ წოდებული მონოპოლია, გადაიქცა ბაზაზად, ყველაფერს ეაქრობდა, ყველაფერს თვითონ ყიდულობდა და ამოფედა. ფასად კოლხებს, მაგრამ ჩვეულებრივ ფასად კი არა, არამედ ისე, როგორც თვით მოსტოვებდა. ამას გარდა ქანები უკმაყოფილონი იყვენ კიდევ იმისაც, რომ მათ შორის იყო რომაელთა ჯარი, რაიცა წინად არ ყოფილა! იმათ ველარ აიტანეს მეტად ეს შეიწროებანი და გადაწყვიტეს—მისცემოდენ ხოსროს, და ამ განზრახვის ასასრულებლად რომაელთათვის საიდუმლოდ გაგზავნეს მასთან ელჩები, ამათ ნაბძანები ქონდათ, გამოერთმიათ ხოსროსათვის სიტყვა, რომ იმას არ მიეცა ქანები მათდა უნებურად რომაელებისათვის და შემდეგ დაბრუნებულიყო თავის ქვეყანას სპარსელთ ჯარიანად.“

„სპარსეთს ჩო მივიდენ, ელჩები საიდუმლოდ წარსდგენ ხოსროს წინაშე და მოახსენეს შემდეგი: „თუ რომელიმე ხალხი, ვალდებულების წინააღმდეგ, თავის უწინდელ მეგობრებს მოშორდა და უცხოელთ მიეკედლა, და შემდეგ კი თავისივე სურვილით, საკეთილდღეო ბედის მეოხებით, ისევ ძველ მეგობრებს დაუბრუნდა,—უწყოდე, უდიდებულებო მეფე, რომ ესენი არიან ქანნი, კოლხნი და სპარსელნიო; ისინი ყოფილან დიდის ხნის მოკავშირენი და ერთმანერთისათვის მრავალგზის გაუწევიათ სამსახური, რასაც ამტკიცებს მრავალი დაწერილი საბუთი, რომელიც ჩვენშიც მოიპოება და დღემდის არის შენს

სასახლეშიაცო. შემდეგში ჩვენმა წინაპრებმა, — იმ მიზნით, რომ თქვენ მათზედ აღარ ზრუნავდით, თუ სხვა რაიმე მიზნით, ჩვენ ამის შესახებ დასაბუთებულს ვერაფერს მოვახსენებთ, — შეკრეს კავშირი რომაელებთანო. აწ ჩვენცა და ჭანეთის მეფეც მოვილტვით თქვენდამი და გაძლევთ ჩვენს ქვეყანას სრულს თქვენს განკარგულებაშიო. ჩვენ მხოლოდ გთხოვთ, განსაჯოთ შემდეგი: კოლხებს რომ არავითარი შეურაცხყოფა არ მოდგომოდათ რომაელთაგან და მხოლოდ თავიანთ უგუნურებით გეძლეოდნენ თქვენ, მაშინ შეგეძლოთ მათის თხოვნის უარყოფა — იმ აზრით, რომ ისინი არაოდეს არ იქნებოდნენ თქვენი ერდგულნიო: როცა ვინმე ძველ მეგობრობას არღვევს, ეს გარემოება ქვეშაირი საბუთია იმისა, თუ სხვებთანაც როგორ დაიცავენ ისინი მეგობრულ განწყობილებასო. მაგრამ, თუ რომ მხოლოდ სახელად ყოფილვართ ჩვენ რომაელთა მეგობარნი, ნამდვილად-კი მათი მონები, და თუ ჩვენ მათგან, ვითარცა ტირანთაგან, საშინელი შეიწროებანი აგვიტანია, — იმ შემთხვევაში გთხოვთ — მიგვიღოთ ჩვენ, უწინდელი თქვენი მოკავშირენი, ეუფლოთ, ვითარცა მონებს, იმათ, რომელნიც წინად თქვენი მეგობარნი იყვენ; გამოაჩინეთ თქვენი სრული სიძულვილი სასტიკ ტირანობისადმი, რომელიც ჩვენმა მეზობლებმა ჩვენს წინააღმდეგ ჩაიდინესო. ამით თქვენ აღასრულებთ მოვალეობას სიმართლისადმი, რომელსაც ჩვეულებრივიცავენ სპარსელნიო.

ჯერ კიდევ არ შეიძლება—ეუწოდოთ ნუშირვანი (სამართლიანი), ვინც, თავის-თავად თუმცა არავის ჩაგრავს, მაგრამ არც იცავს სხვებისაგან დაჩაგრულთ, როცა ეს მისგან შესაძლებელიაო. საჭიროა, აქვე მოვიხსენოთ იმ წყეულ რომაელთა ბოროტმოქმედებანი ჩვენს წინააღმდეგო. ჩვენს მეფეს იმათ დაუტოვეს მეფურ ღირსების მხოლოდ-ღა სახე, და ხელმწიფება კი ყველა საქმეში თვით ჩაიგდეს ხელშიო. მეფე მსახურის ხვედრში ჩავარდა—და მბძანებელ მოურავის ეშინიარა. მრავალრიცხოვანი ჯარი ჩამოგვიყენეს ჩვენ იმათ, იმისთვის კი არა, რომ ჩვენი მხარე მის მახართაგან დაიცვან (აბა რომელს შეუძლია ჩვენი შეწუხება მეზობელ ხალხთაგანს, რომაელთ გარდა?), არამედ იმისთვის, რომ ჩვენ საკანში გვამყოფონ და ჩვენი ავლა-დიდება ხელში ჩაიგდონო. მათ დაიწყეს უსასტიკეს საშვალებათა ძებნა, რომ წაერთმიათ ჩვენთვის ჩვენი საკუთრება, და აი, ხელმწიფევე, რა მოიგონეს ცხოვრების აუცილებელ საჭიროებათა შესახებ: ისინი გვაიძულებენ, ჩვენის ნების წინააღმდეგ, ვიყიდოთ მათგან ყველაფერი, რაც მათთვის გარდამეტია და საჭირო არ არის, და მათთვის უსაჭიროებს—ჭანეთის ნაჭირნახულევს-კი ისინი ყიდულობენ ჩვენგან, მაგრამ მხოლოდ სიტყვით, რადგან, როგორც გასაყიდელის, ისე მათ-მიერ საყიდელ ნივთების ფასებს აწესებენ თვით ისინი, ეს ჩვენი მართველებიო. ამგვარად ისინი ჩვენ გვართმევენ უსაჭიროებს და მასთან ყველა ოქროსაც,

და ამისთანა მოქმედებას ისინი კეთილშობილურ
სახელწოდებას აძლევენ --- ალებ-მიცემობას, როცა ნამ-
დვილად ეს არის თვითნებობითი და ძალდატანე-
ბითი საქციელით. ჩვენი უფროსია ამ უამად ბაზაზი,
რომელიც ზაფის ხელმწიფების ძალით, ვითომდა
ალებ-მიცემობის წესით, ჩვენის სიღარიბით სარ-
გებლობს. აბი, ეს განსაკუთრებით რომაელთა წინა-
აღმდეგ ჩვენის აჯანყების მიზეზებიო. თითქმის ამ მი-
ზეზებში იმყოფება მათი გასამართლებელი საბუთე-
ბიო. აწ ჩვენ მოვანხებებთ, რა სარგებლობასაც მი-
იღებთ თქვენ, თუ ჯანთა თხოვნას შეიწყნარებთ.
სპარსეთის საბაძანებელს თქვენ შეუერთებთ უძველეს
სამეფოს და მით გააძლიერებთ თქვენის ბატონობის
მნიშვნელობას. ჩვენის ქვეყნით თქვენ შეგუძლებათ,
გამართოთ მიმოსვლა თქვენს და რომაელთა ზღვას შუა,
და თუ ამ ზღვაში გემებს ჩაუშვებ, შენ ძლიერ ადვილად
შეგუძლებათ, ხელმწიფევი ბიზანტიის მეფის კარამდის
მისვლა; იქნაღი შენ არა შეგხვდება არავითარცა და-
ბრკოლებაო. ამას დავსძინოთ ისიც, რომ იამას შემ-
დეგ თქვენ ხელ იქნება დამოკიდებული; რათა შენოა
ბელო ბარბაროსებმა ყოველწლივ ააოხრონ ხოლმე
რომაელთა ქვეყნებიო. თქვენ მოგუხსენებათ, რომ
ქანთა ქვეყანა იმათთვის იყო ზღუდე ძაგესიის მთე-
შის მხრით. ამგვარად როცა სიმაგრედ იმეოთხონ
და სარგებლობაც იცხადებ, --- ჩვენის გაზრით, ჩვენის
თხოვნის შეუწყნარებლობა თქვენის მხრით არ იქნე-
ბა გონიერიო. *დაც მთქმის თუ მხრები მხოლოდ*

„სოსრო კმაყოფილებით ისმენდა ელჩთა სიტყვებს; ის დაპირდა ჭანებს, დაგიცავთო, და გამოკითხა მათ, შეიძლება, თუ არა—მრავალრიცხოვან ჯარიანად შევიდეთ ძოლხიდასო; იმას ბევრისგან ქონდა გავიანილი, რომ უტვირთო თითოეულ კაცისათვისაც ძნელი იყო ხმ ქვეყანაში გავლა, რადგან ერთობ მთიანია იგი და ხშირითა და გაუფალ ტყეებით დაფარულია დიდ მანძილზეო. მღჩები არწმუნებდნენ მას, რომ სპარსელთ მთელის ჯარისათვის გზა ჩვენკენ ძლიერ ადვილი იქნება, თუ გავჭრით ხევებს და გავდებთ იმათ ძნელად გასავალ ადგილებზე კლდეებს შორისო; იმათ პირობა მისცეს სპარსელთ, გზებს ჩვენ გიჩვენებთ, წინდაწინვე მივიღებთ ყველა საჭირო ზომებს და ყოველგვარ დახმარებას ამოგიჩენთ ამ საქმეშიო. ამ სიტყვებმა სოსროს დიდი იმედი მისცეს წარმატებისათვის; იმან დაიწყო ძლიერის ჯარის გროვება და ძოლხიდასკენ გასაღოშქრებლად მზადება. თავისი განზრახვა მას არ გაუმყდებია; გამოუტყდა ის მხოლოდ იმას, ვისაც ჩვეულებრივ უზიარებდა ხოლომე თავის ნვაშიადებს. მღჩებს უბძანა, არავისთვის განემხილვით ეს საქმეები, და ხმს გაავრცელა, ვითომ მას უნდოდა ივერიანს შესვლა იქაურ საქმეთა მოსაწყობად, და კიდევ ვითომ იქითა მხრიდან სპარსეთის საბჭანებელს შემოსეოდნენ ჰუნთა ხაზნი“ 1).

1) Прокопій, Война перс, кн. II, гл. XV.

IV.

ხოსრო ნუშირვანის ურთერთობანი კავკასიის ხალხებთან და მისი განზრახვანი.

ნუშირვანი.—კავკასიის აღმოსავლეთის ნაწილებში მის მიერ სპარსელთ სავასალოთა დაწესება.—მისი პლანები, რომელიც, იმის აზრით, კავკასიაში მფლობელობიდან გამომდინარებდა.

ხოსრო ანუ შასრე, უფრო ნუშირვანად (სამართლიანი) წოდებული, ძობადის შვილი, ავიდა სპარსეთის ტახტზე 531 წელს. ჯერ კიდევ მამა მისი ცოცხალი იყო, როცა იმან დიდი პოლიტიკური ნიჭი გამოიჩინა და განსაკუთრებული თავისი ყურადღება მიაქცია ძველ ალბანიის მიწებს, ღარუბანდის ვიწრო გასავალსა და ღლისტანს. მთელი საუკუნე გასულიყო მას შემდეგ, რაც ალბანიის სამეფო მოსპობილიყო, ხალხი კი თავის ტერიტორიიდან ბტკურის მარჯვენა ნაპირს გამოსულიყო და სხვა ხალხებს შერეოდა. იმ დროიდან მოკიდებული ძობადის მეფობამდი მთელ მანძილზე, ამა მდინარის მარცხენა ნაპირიდან ღარუბანდსა და ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის ღლისტანამდი, ყოველ მხრით განუწყვეტლივ ზთებოდენ ხოლმე ცვლილებანი: თურქთა ნათესავის

ველურ ურდოთა გადასახლებანი და შესევანი, მაგალ. ხაზართა, ჰუნთა, ავართა და სხვა მრავალთა. როცა ძობადი საბერძნეთის იმპერიას ეომებოდა, იმ დროსვე ნუსირვანი აკავებდა ჩრდილოეთის ბარბაროსთა მისწრაფებას სპარსეთის მაზრებისაკენ. იმან დაამარცხა თურქთა ტომნი და განიჭრახა ღარუბანდის სიმაგრის განახლება ¹⁾ და სხვადასხვა მხარეებში, რომელიც ამ საყურადღებო ადგილის საზღვრად მდებარებდა, სპარსეთის სავასალოთა დაწესება შემკვიდრეობით შახთა მართველობას ქვეშ ²⁾; ამ უკანასკნელთ თავიანთ საკუთარ ინტერესებისათვის უნდა დაეცვათ ამ მხრით სპარსეთის საზღვრები ³⁾.

ნუსირვანმა გამოითხოვა თავის მამისაგან ნებართვა და დაათუძნა სამი საყენო: ტაბასარანის, ღარუბანდისა და შირვანის; მათ მფლობელთა უწოდა სახელად ტაბასარან-შახი, ფილან-შახი და შირვან-შახი ⁴⁾. უკანასკნელი სავასალო შეიცავდა ძობანიას გარდა აგრეთვე ჩანისა, ახლანდელ ქლიზავეტპოლისა (ზანჯისა) და შარაბახის ველის ნაწილებსაც. ნუსირვანმა ვაამრავლა ღარუბანდის მოსახლეობა და ააშენა უზარმაზარი ქვიტკირის კედელი. ამ ქალაქის კედლები, ციხის კედლებთან შეერთებული, ერთის მხრით ქასპიის ზღვამდე მიიყვანა, მეორე მხრით — ქავ-

1) Исторія Эль-Бенакеті 2) Хамза Исфагани.

3) Extraits d'Ali Schir, p. 97.

4) Дорнъ. Опытъ исторіи Ширванскаго ханства.

კასიის მთებსა ¹⁾ და ტაბასარანის ციხემღი ²⁾. ამ
კედლების მთელ სიგრძეზე იმანი დააყენა მცველები.
თითქმის ამგვარივე მზრუნველობა ამოუჩინა შირა-
ვანის საყეინოს, სადაც ააგო შირვანის-ციხე ³⁾.

საზოგადოდ ძავეკასიაში ბატონობას საყურად-
ღებო საქმედ სთვლიდა ნუშირვანი სპარსეთის სა-
მეფოს მშვიდობიანობისა და დიდებისათვის. **ღ** როცა
ქანებმა მიმართეს მას და სთხოვეს ბერძნების წინა-
აღმდეგ შემწეობა, მისმა განზრახვებმა ფრთა შეისხა.
იმან განიზრახა ჭანეთის დაპყრობის შემდეგ რიონის
შესართავისა და შავის ზღვის ხელთ ჩაგდებაც, აგრე-
თვე პონტოსი და ბითინიას ანოხრება და მოსტან-
ტინებოლის თავსდასხმა ⁴⁾.

ამ განზრახვებით გატაცებულმა ნუშირვანმა
541 წელს სიამოვნებით უარყო იუსტინიანესთან
შეკრული ზავი და დათანხმდა ქანების ბზრვანაზე.

1) Хамдула Казвини.
2) Масуди.
3) დარუბანდ-ნეშე,
4) Gibbon; ch. XLII.

გეორგი და მესამე ომი ჭანეთისათვის.

სპარსთაგან საქართველოს გალაშქრება. — პეტრას ზღე-
 ბა. — ზავი ბერძნებთან. — სპარსთაგან ქანების შეიწრო-
 ვება. — გუბაძის გაქცევა. — მესამე ომი: ზერძნებისაგან
 პეტრას გარშემორტყმა; სპარსელების სარდალთა მარ-
 ცხები; პეტრას ჩაბარება. — მოქმედებანი სამეგრელოსა,
 წებელდასა და იმერეთში. — გუბაძის მოკვლა. — ზავი
 იუსტინიანესა და ნუსირვანს შორის.

ნუსირვანს არ გამოეცხადებია ომი ბერძნები-
 სათვის. ისე გაიფრთხილა საქართველო და გაილაშქრა
 ქანეთის საზღვრებისაკენ. ჭანთა ელჩები წინ მი-
 უძღოდნენ სპარსეთის ლაშქარს. სპარსელები ხედავ-
 დნენ, რომ არაფითარი წინააღმდეგობა არ ხვდებოდათ
 წინ, ისინი კრიდნენ მალალსა და სქლად შემოსილ
 ხეებს, რომელიც აზრდილიყო კლდე-ღრეებში და
 რომლის წყალობითაც ჯარს სრულიად არ შეეძლო
 გზაზე გავლა, ამხობდნენ მათ ხრამებში, აწვენდნენ
 გზებზე და მითასწორებდნენ მთის გასაგალებს. როცა
 სპარსელნი სამეგრელოს მივიდნენ, ზუბაძე გამოეც-
 ხადა ნუსირვანს, მიანდო მის სულგრძელებას თავი-
 სი თავი და თავისი სკიპტრაც გადასცა მას. ხოსრომ
 მისწია თავისი ჯარები ქალაქ პეტრასკენ და ანია-

ბედის წინამძღოლობით გაგზავნა რაზმი ქალაქის ასალქად. თუმცა პეტრას გარნიზონი მოუშხადებელი იყო და საბერძნეთის მხრითაც არაფერ შევლას მოელოდა, მაგრამ მაინც გადაწყვიტა — გარშემორტყმას მედგრად დახვედროდა. იოანე ციბუსმა ჯარისკაცებს აუკრძალა — სპარსელებს არ დაენახვითო, შექურვა ისინი და შიგ შესავალ ჭიშკართან დააყენა, თანაც ბძანა — სრული სიჩუმე დაეცვათ. რაკი პნიაბედმა ვერავის შეხვდა და არც ხმა ესმოდა არსაიდან, იფიქრა, უთუოდ ბერძნებს ქალაქი დაუტკლიათ და მიუტოვებიათო. ის მიუახლოვდა კედელს, და როცა უნდოდა — კიბეები აეყუდებია ქალაქში შესავალად, ჯერ ხოხროს აცნობა ეს გარემოება. ნუშირვანმა დაიჯერა პნიაბედის სიტყვები და უბძანა თავის დანარჩენ ჯარებსაც — წასულიყვენ, დაემტვრიათო ჭიშკარი ტარანებით და შესულიყვენ პეტრას. თვითონ-კი იჯდა ბორცვზე, რომელიც ქალაქს ზევით იყო ამალღებული, და უცთიდა მის დაჭერას. მაგრამ უცებ ბერძნებმა გააღეს ჭიშკარი და თავს დაესხნ სპარსელებს, რომელნიც ამას სრულიადაც არ მოელოდნენ, და გასწყვიტეს თითქმის ყველანი, რომელნიც ტარანს აწყობდნენ. სპარსელებმა არ იცოდნენ თავსდამსხმელ მტრის რიცხვი — ამიტომაც გაიქცნენ ქალაქიდან და ვიწრო გზაზე ერთმანერთს უღეტდნენ. ნუშირვანმა ყველა ეს რაღ დაინახა, განზრისხდა და ბძანა — იმ წამსვე ჯვარს ეცვათ პნიაბედი, რადგან ის მოატყუა სამხედრო ცფიერობით იმის-

თანა ბაზაზმა, როგორც იყო იოანე ციბუსი, და თვითონ წაუძღვა ჯარს პეტრას კედლების ასაღებად; დაათვალიერა ისინი და დარწმუნდა, რომ მაგარი არ იყვენ, და გადაწყვიტა იერიშის მიტანა. შემო-არტყა ქალაქს ჯარი ყოველ მხრით და ბძანა, დაეშინათ ისრები ქალაქში და კოშკს ქვეშ ნაღმები გაეთხარათ. იოანე ციბუსი მოკლეს ისრით — და ბერძნები დაეცენ სულით, მაგრამ, როცა ერთი უძლიერესი კოშკი დააქციეს, იმათ გამართეს სპარსელებთან მოლაპარაკება და დაჟარეს იარაღი. რაკი პეტრა დაიმორჩილა და იოანეს ავლა-დიდება ხელთ ჩაიგდო, ზოსრომ ბერძენთ გარნიზონის მაგიერ სპარსელთ გარნიზონი დააყენა, წაიყვანა თან ბერძნები და წავიდა სპარსეთს, რომელსაც მფრატის მხრით ველიზარი შესეოდა. მრთნაირმა წარმატებამ — სპარსელებისამ ჭანეთში და ბერძნებისამ სპარსეთის აღმოსავლეთის საზღვარზე — აიძულეს იუსტინიანე და ნუშირვანი 545 წელს, ოთხის წლით ზავი შეეკრათ ერთმანერთ შორის ¹⁾. ამასობაში მხურვალე ცეცხლის მსახურმა ნუშირვანმა მოგვებს ნება მისცა — გაეგრცელებიათ მის მიერ დაპყრობილ მხარეში თავიანთი სარწმუნოება. ამ გარემოებამ ადგილობრივ მცხოვრებთა შორის ქრისტიანობისადმი ერდგულება გამოიწვია. ზოსრომ განრისხებული იყო მით, რომ მოგვტა მოძღვრების წინააღმდეგნი საქართველოს მიივლტა-

1) Прокоп. Война перс., кн. II, гл. XVII.

დენ და მთა იფარავდენ თავს დევნისაგან; ისინი აქ
პოულობდენ მფარველობას ქართველთა ღვთისმოყვა-
რე მეფეთა მხრით. ღროებითის ზავის ვადა ის იყო
თავლებოდა, როცა ნუშირვანმა გადაწყვიტა, სისრულეში
მოეყვანა დიდის ხნის მოფიქრებული თავისი
საზარელი განზრახვა: ებძანებოდა ზუბაძის მოკვლა,
მისი ხალხი დაესახლებია თავის სახელმწიფოს უმო-
რეს კუთხეებში და, როცა ამნაირად ქანებთან ან-
გარიშს გასწმენდა, შემდეგ რიონის ნაპირზე მო-
ეშენებია სპარსეთის სამხედრო კოლონიები. მაგრამ
ზუბაძეს აცნობეს მოსალოდნელი საშიშროება, და
იმან დააწვევინა მთელი ხე-ტყე, რომელიც სპარსელებს
ფლოტის ასაშენებლად მოემზადებიათ, — ამ ფლოტს
შავ ზღვაზე უნდა ემოქმედნა¹⁾, — მიიქცა სინანულ-
ლით იუსტინიანეს წინაშე და შემწეობა შეევედრა.
იმპერატორმა გაუზზავნა მას ფული ძლანთა დას-
ქირავებლად და ამას შემდეგ დაუყოვნებლივ გაგზავნა
სარდალი მაგისტრუსი, რომელსაც თან გაატანა
7,000 ბერძენი და 1,000 დაქირავებული ზანი; იმას
ნაბძანები ქონდა, გაედევნა სპარსელები შავი ზღვის
პირებიდან.

549 წელს დაიწყო პეტრას სახელობადნი თავ-
დაცვა, რომლის წვრილმანებსაც არაფერი კავშირი
აქვს საქართველოს ისტორიასთან. სამხედრო ხელო-
ბითი იმპერატორის იმგვანადი იმპერატორის

1) პროკოფი ამბობს, რომ ხე-ტყის მთელი საწყობი ელვისიანად
დაიწვია (RH. II. 1. XXIX).

1) Источн. Божия рече. II.

ვნება და ვაჟაკობა, რომელმაც ამ შემთხვევაში
თავი იჩინა, მხოლოდ ბერძნებსა და სპარსელებს
ეკუთვნის, და ამიტომაც ამის შესახებ აქ ლაპარაკი
მეტად მივიჩნია. ღაგისტეუსი მალე დააყრევინებდა
ნაჭაღს, პეტრას გარნიზონს, მაგრამ ხელი შეუშალა
ერთმა გარემოებამ: როცა ტაშის-კარში სპარსეთის
ჯარი დამარცხდა მერმეროზის წინამძღოლობით, ღა-
გისტეუსმა თავის წინდაუხედაობით დრო მისცა ამ
უკანასკნელს — მოემზადებია გარნიზონისათვის დიდის
ხნდის სპყოფი სურსათი. მაგრამ ამას შემდეგ, რივე
წელში, მერმეროზი, ჯანთაგან ლევნილი, როჯერ
დამარცხდა მათგან და იძულებული შეიქნა — გასულ-
ოყო ზანეთიდან. იმთავე წელს სპარსელებმა გამოეზავნეს მეშველი
ჯარები ქვეთის თავის სარდალთაგანის ხორიანის
წინამძღოლობით, მაგრამ ჯანთა და მერძენთა შე-
ერთებულმა ჯარებმა დაამარცხეს ისიც, მუხირისის
მიდვრებში და ბრძოლაში მოკლეს უიღვეაც.
იმ წელს, როგორც წლის თავგადადებულ თავ-
დაცვას შემდეგ პეტრა დაემორჩილა ბერძნებს. ამა-
სიუბაში სპარსელები ორ რაზმად გაიყვენ და ზანე-
თის სხვადასხვა ნაწილებში მოქმედებდნ ერთმან-
ერთზე დამოუკიდებელიად. ერთმა მათგანმა ნაბედის
წინამძღოლობით აფხაზეთი და წებელდა დაიპყრო,
მაგრამ იქაურ მფლობელის მარდატის ცოლის კათუ-
ნებამ ააჯანყა მცხოვრებლები — და იმათ სულ ერ-
თიანხად ამოსწყვიტეს სპარსელები. მეორე რაზმმა,

რომელიც მერმეროზის წინამძღოლობით პეტრას საშველად მიდიოდა, შეიტყო პირველის დამარცხება, გავიდა რიონს გაღმა და გაემართა პრხეოპოლისი-ფაკენ. ბერძნებსაც ორი რაზმი ყავდათ: ერთი ძლიერი — ამავე ადგილას, მეორე კი — რიონის მარცხენა ხარეზე, სადაც ის ზღვას შეერთვის.

ჭანებმა დაანგრიეს შორაპნის, მარდციხისა და სკანდას სიმაგრენი, რომელნიც იმათ მხარეს შესაგალთან მდებარებდნენ, იმ მიზნით, რომ არ დასჭირებოდათ მათი დაცვა და შეძლებოდათ მინდორზე შეერთება, და ბერძნებს კი არ ქონებოდათ ამაღვილებში ფეხმოსაკიდებელი ალაგები. მაგრამ, დატოვეს ჭანებმა სკანდა თუ არა, მერმეროზმა დაიჭირა ის და ხელახლავ გაამაგრა სპარსელთ გარნიზონისათვის; შემდეგ მიმართა ბერძენტთა ბანაკს რიონის მარჯვენა ნაპირზე, მაგრამ დაცარიელებული ნახა ის და პრხეოპოლისსავე შემობრუნდა, იქიდან ძუთაისისაკენ გაუშურა და იქ დაბანაკდა საზამთროდ.

თუმცა მაშინვე ხელახლავ შეკრეს დროებითი ზავი, მაგრამ მერმეროზმა გაამაგრა ძუთაისი და შორაპანი და 552 წელს ისარგებლა ერთის ჭანელ აზნაურის ლალატით და აიღო უხიმირონის-ციხე, რომელიც მდებარებდა ძუთაისიდან სვანეთს მიმავალ გზაზე, და ამგვარად 554 წლამდე თითქმის მთელი იმერეთი დაიპყრო ზუბადე ჩაეკეტა თავის მთა-ადგილებში და არ უნდოდა არავითარ კავშირის დასკერა სპარსელებთან, თუმცა ზოგიერთმა ბერძნების

უკმაყოფილო ჯანებმა შეადგინეს მომხრეები სპარსელთ სასარგებლოდ.

ნახ 4 წელს მერმეროზი ავად გახდა. მარიყვანეს ის მცხეთას და იქ მოკვდა ¹⁾). როცა ეს ამბავი სპარსეთს მივიდა, ხოსრომ ჭანეთში ჯარების წინამძღოლობა ნიკორალანს მიანდო. იმის დანიშნისთანავე ასტყდა ომები. პირველად ის თავს დაესხა ბერძენთა ბანაკს, მაგრამ დიდის ზარალით უკუაქციეს; მას შემდეგ, ამ დამარცხების მიუხედავად, იმან გაილაშქრა ბერძენთ ციხე-სიმაგრის წინააღმდეგ, რომელიც რიონის შესართავთან მდებარებდა. ეს ლაშქრობა გათავდა სპარსელთა ხელახალის საშინელ დამარცხებით. ნიკორალანმა უკან დახვეის დროს 10,000 კაცზე მეტი დაკარგა რა თვითონაც ძლივს გადაირჩინა თავი გაქცევით. მტრისაგან გადარჩა და პოლხიდრიდან გავიდა, მაგრამ შემდეგ ნუშირვანის მართლმსაჯულების ხელში ჩავარდა. ამ მეფემ ბძანა, გაეძროთ მისთვის ცოცხალისათვის ტყავი; გაეტენათ მატყლით და გამოეფინათ ხალხის საჩვენებლად, რომ ყველას დაენახა, თუ რა მოელოდა მათ, ვინც არ აფასებდა მის, ნუშირვანის, ნდობასა და სპარსეთის პატივს.

ნუშირვანი დარწმუნდა ამდენ დამარცხებას შემდეგ, რომ ამ საჭირობოროტო ომებიდან არაფერი სიკეთე გამოვიდოდა, ის მიხვდა; რომ ქვეყნის სიშორე და ადგილობრივ მცხოვრებთა წინააღმდეგობა იყო

1) Lebeau, hist. du Bas-Emp., tom. IX, p. 312.

სპარსელთ ბრძოლის წარუმატებლობის შემთავრესი მი-
ზეზი, თუმცა სპარსელთ ჯარისკაცთა ზრცხვი 85,000-
მდის აღიოდა, ბერძენთა კი 50,000-მდის; ამიტომაც
მისი ენერგია ნელ-ნელა სუსტდებოდა. მუხთაღმა ბერ-
ძნებმა ამით ისარგებლეს და განიზრახეს — გაეწმინდათ
ანგარეში ბუბადესთან, რომ, სპარსელთა ზავის შეკერვის
შემდეგ, შანეთში აღარავინ ყოლოდათ მეტოქე. იმას
ცილიფ დასწამეს და იუსტინიანესთან დააბეზღეს, თით-
ქო ხელახლად განეზრახოს მას ბერძნებისაგან გადგომა;
გამოიზხოვეს იმპერატორისაგან ზძანება, შეეპყროთ
ის და ძალტუნტინებოლოს მიეყვანათ; და თუ ვინ-
ცობაა წინააღმდეგობას გასწევდა, კიდევაც მოე-
კლათ. მართხელ, როდესაც უიარაღო ბუბადე ერთს
მათ შეკრებილებად იყო, რომელსაც ის მეგობრუ-
ლად თვლიდა, სრულიად ჭრავითარს ეჭვი ქონია
ბერძენთ განზრახვაზედ — ისე დაკლეს; ჩგი ხანჯლით.
ამ საზარელ საქმის პირველ წამებში მთელი მხარე
აჯანყდა. შანებმა ფიცი დასდევს, გაეწირა ჯიოთავის
ჯავი და სამშობლო ყოველგვარ უბედურებისა-
სატანად, ოლონდ-კი მაგიერი გადაეხადათ ბერძნები-
სათვის; მაგრამ ზოგიერთთა გონიერ კაცთა რჩევამ
შეაჩერა იმ; თი სამართლიანი განჩისება, რომელსაც
თან უნდა მოყოლოდენ კიდევ ახალი უბედურებანი.
იმპერატორმა მოიპოვა საშვალეობა, გაემართლე-
ბია ამ ახაზიზლარ მკვლევლობაში. იმან დანიშნა ერთი
სენატორი ბუბადის ყოფაქცევისა და მოკვლის გა-
მოსაძიებლად და გასასამართლებლად. სენატორი ავი-

და ტრიბუნაზე, რომელსაც გარშემორტყმოდენ მსაჯულები და ჯალათები, — იმას უნდოდა, ქანებისა და ბერძნების წარმოკადგენელთა ტანდასწრებრთ, გამოეჩინა მართლმსაჯულება. ამით დაეკმაყოფილება შეურაცხყოფილი ხალხი, — დამნაშავეებად იცნო დაბალ წოდების რამდენიმე ბერძენი და მიუსაჯა მათ სიკვდილი.

ბოლოს, 561 წელს, იუსტინიანესა და ნუსირვანს შორის შეიკრა ზავი. საქართველოსათვის ყველაზედ უფრო საყურადღებო ამ ხელშეკრულებაში ის მუხლი იყო, რომლითაც აღსარებული იყო ვაქრობისა და სარწმუნოების თავისუფლება; იმპერატორისა და მეფეთა მეფის მეკავშირეებს უნდა განეგოთ ეს ხელშეკრულება და აესრულებიათ ზავშეკრულ მხარეთა ვალდებულებანი ¹⁾. ამავე ხელშეკრულების ძალით ჯერ ბერძნებმა დაუთმეს სპარსელებს ჭანეთი ²⁾, მაგრამ შემდეგ ნუსირვანი ნებას დაიყოლიეს, უარეყო ამ დათმობის შესახები მუხლი და თვით მას აეღო ხელი ამ ქვეყნის ბატონობაზე ³⁾ ამგვარად საქართველოს მიწების შესახებ სპარსეთის მეფეს შერჩა მხოლოდ უფლება, დაეცვა ღარიალის ხეობა ⁴⁾ თავის საკუთარ საშვალეებით; მაგრამ, მაუხედავად იმისა, რომ მთელს აღმოსავლეთ-

1) Gibbon, ch. XLII.

2) Шлоцеръ, т. V, стр. 7.

3) Gibbon, ch. XLII.

4) Procop. de Bello Persico, p. 112.

ში მას დიდძალი სიმდიდრე მოეხვეჭა, ამ დათმობის
სასყიდლად მან გამოიყიდა იუსტინიანესაგან იმ-
პერიის წლიური შემოსავალი; რომელიც შეადგენდა
ოც-და-ათი ათას ოქროს ¹⁾.

1) Gibbon, ch. XLII.

VI.

სპარსულთ ბრძანებლობის კამიოდის დასრულება.

ნუშირვანი დარწმუნდა, რომ შავ-ზღვის ნაპირებზე თავის ბრძანებლობის დაცვა არ შეეძლო; და ამიტომ, როცა საბერძნეთმა მისი პატივისმოყვარეობა და ფულის სიხარბე მომეტებულად დააკმაყოფილა ოქროთი, მაშინ სიამოვნებით დათანხმდა, ყველგან თავისუფალი გაეხადა სარწმუნოება. საქართველოსაც მხოლოდ ეს სჭიროდა. შემდეგ ამისა სპარსეთის მხრით მას შიში აღარ ექნებოდა. ამასთანავე საქართველოს მეორე უფლებაც მიენიჭა: თავისუფალი ვაჭრობა; თუმცა ამ უკანასკნელს მაშინდელი დროის ქართველებისათვის ისე დიდი მნიშვნელობა არ ქონია, როგორც პირველს, მაგრამ, ყოველ შემთხვევაში, ათავისუფლებდა მას საბერძნეთის მონობოლიისაგან; რომელიც სამეგრელოსათვის დიდათ სამძიმო იყო. ორივე ეს პირობა იუსტინიანემ თავის ხმლითა და ოქროთი მოუპოვა საქართველოს და თავისივე ნებით დაუთმო მას; ამიტომ ამ იმპერატორის სახელით საქართველოში და მთელ დასავლეთის ტავკასიაში საყვარელი შეიქმნა. იუსტინი-

ანემ, რა თქმა უნდა, კარგად ისარგებლა ამ მდგომარეობით, მაგრამ ამასთანავე თავის გავლენასაც მოხერხებულად იფარავდა: დაუთმობდა ხოლმე საქართველოს რასმე იმისთანას, რომელიც მისთვის არაფერს შეადგენდა, და ქართველებისთვის-კი თვალსაჩინო საქმე იყო. მან ნება დართო, კათალიკოსები მკვიდრ ქართველებისგან ამოერჩიათ, — იმ დრომდის-კი ბერძნებისაგან ინიშნებოდნენ. იუსტინიანე ალერსით ეპყრობოდა ქართველ არისტოკრატებს და მფარველობდა მათ. ზოგიერთ გვარეულობას დღემდისაც შეუენახავს ამის შესახებ გადმოცემა. მსნისა და ძრავის ერისთავების წინაპრებს, რომელნიც ჩერქეზეთიდან მოსულან და მის დროს დასახლებულან საქართველოში, საპატიო ტანისამოსი და ღერბები მიუღლიათ მისგან. ამგვარად იცავდა და აძლიერებდა იუსტინიანე თავის გავლენას საქართველოზე, ვიდრე დასავლეთ ძავეკასიის ხალხები არ დაიმორჩილა. მან დაიპყრო აფხაზეთი, ააშენა იქ ბიჭვინთის უდიდესი ტაძარი ¹⁾ და ვით საუკუნოდ დასტოვა თავისი სახელი ამ მხარეში; ჩერქეზების ზეპირგადმოცემაშიც მისი ქახელი დარჩენილს, როგორც მათ შორის ძრისტეს გამაერცელებელისა ²⁾.

1) იუსტინიანეს მიერ ამ ტაძრის აშენებას, „ქართლის ცხოვრებას“ გარდა, მოწმობს აგრეთვე პრტკოფიც: de Bello Persico, I, II, და კედრენი, p. 393.

2) История Адигейскаго народа Шары Ногмы, гл. III.

სეთისაგან ხსენებულ ტრაქტატის ძალით მხოლოდ 577 წლამდის გასტანა. იუსტინიანეს სუსტმა მემკვიდრემ, იუსტინე II-მ, ეს ქვეყანა ნუსირვანს ხელში ჩაუგდო ¹⁾. 583 წელს-კი ბაქარ III მოკვდა და ორი მცირეწლოვანი შვილი დასტრვა; ამათ არ ყოლიათ მლიერი მზრუნველი, რომ მათის ტახტის უფლებანი დაეცვა. ეს გარემოება გამოიყენა თავის სასარგებლოდ სპარსეთის მეფემ, ნუსირვანის მემკვიდრემ, ორმუზმა ²⁾, და გაგზავნა თავისი შვილი ამბარევზი (პარვიზი), რომ საქართველოში უმეფობა გაეგრძელებინა და ამ ქვეყნის სხვადასხვა ნაწილებს შორის კავშირი დაერღვია. ამ აზრით ამბარევზმა გამართა ერისთავებთან მოლაპარაკება: მან დაუმტკიცა თითოეულს მათგანს საშერლიშვილოდ თავიანთ საერისთავების დამოუკიდებელ მფლობელობის უფლება და ამისთვის ვალად დასდვა მათ, მხოლოდ სპარსეთის მეფის ხელმწიფება აღეარებიათ და მისთვის ეძლიათ ხარკი. ეს უმეფობა გაგრძელდა, ვიდრე სპარსეთს ერთის მხრით თურქების ტომები შეესეოდნენ და მეორეს მხრით—ბერძნები. მაშინ ამბარევზმა საქართველო მიატოვა და თავის მამის დასახპარებლათ წავიდა; 586 წელს ქართველებმა იმპერატორ მავრიკის მიმართეს და სთხოვეს, ვახტანგ ზორგასლანის შთამომავლობისაგან მათთვის

1) Lebeau, hist. du Bas-Emp., tom. X.

2) ორმუზდი ტახტზედ ავიდა 579 წელს (La Perse, par L. Dubeux, p. 330).

მეფე მიეცა. იმპერატორმა აუსრულა მათ ეს თხოვნა და საქართველოს ტახტზე აიყვანა თავისი კურატბალატი, ძლარჯეთისა და ჯაფახეთის მთავარი—ზურაბი, შახტანგის შვილისშვილი. ზურაბის დედა იყო შახტანგის ასული, რომელიც შეეძინა მას მეორე ცოლის, საბერძნეთის ხელმწიფის ქალის, მლენეს ხელში.

მოგვთა მოქალაქების უკანასკნელ ბრძოლის პერიოდი მის დაცემაში.

I.

გურამ მაგრაძის მართვალბა.

ბაგრატიონთა შთამომავლობა — გურამის განკარგულებანი და განზრახვანი ახალ ერისთავთა დანიშვნის შესახებ. — სპარსეთს გალაშქრება. — ცვლილებანი სპარსეთში და მავრიკის მიერ პარვიზთან პირობის შეკერა ს. ქართველოს დამოუკიდებლობის შესახებ. — სიონისა და წმ. ჯვარის ტაძართა დაფუძნება.

ბაგრატიონები ებრაელთა უძველეს მეფეთაგან მომდინარეობენ. ლავითისა და სოლომონის შორეულ ჩამომავალთა ეწვიათ თავიანთ ხალხის საერთო ხვედრი და, უკნო მხარეებში გადასახლების დროს, დაემკვიდრენ სომხეთში და იქ ხელახლავ მოიპოვეს შესამჩნევი მდგომარეობა ¹⁾. შემდეგში მიიღეს მათ ძრისტეს სარწმუნოება; მე-VI საუკუნის დასაწყისში კი ერთმა მათგანმა ცოლად შეირთო მახტანგ ზორგასლანის ასული, იმპერატორის ლეონ დიდის შვილის შვილი, და ამ ქორწინების მეოხებით აღარჯეთისა და ჯავახეთის მფლობელი შეიქნა. შემდეგში

1) Моис. Хорен., кн. II, гл. XLIII.

მისი შვილი ზურამი საქართველოს მეფედ ანუ შემკვიდრეობით მართველად დანიშნა—და ის შეიქნა ქართველთ ბაგრატიონთა მამამთავრად.

ზურამის მეფობის დასაწყისში ძახეთი ორ ნაწილად იყო გაყოფილი: ქავკასიის უმთავრეს ქედზე მოდებული ყველა ადგილი და ალაზნის მთელი მარცხენა ნაპირი დანიშნული იყვნენ ბაქარ III-ის შვილებისათვის, და ამ მდინარის მარჯვენა ნაპირი, ახლანდელი შიზიყი (ძველ გეოგრაფების მიერ სამბეხოვანად ანუ სამბიზენად წოდებული), სპარსეთის მართველს შებანს წაართვეს და ზურამის ძმებს ჩააბარეს სამართავად. „ქართლის ცხოვრების“ ერთის ადგილის აზრით უნდა ვიფიქროთ, რომ ზურამს განზრახვა ქონია, წაერთმია საზოგადოდ ძველის ერისთავებისათვის მათი უფლებანი, მაგრამ ამაში მისთვის ხელი შეუშლია მოსტანტინეპოლის იმპერატორთა და სპარსეთის მეფეთა მტკიცე საბუთებს, რომლის ძალითაც ერისთავებს თავიანთ მახრებში შემკვიდრეობითი მფლობელობა ქონდათ მინიჭებული.

როცა ძახეთის საქმეები მოაწყო, იმპერატორმა დიდძალი ფული გამოუგზავნა ზურამს და წინადადება მისცა, მოეწვია ქირით მთებიდან ჩრდილოეთის ველური ტომები, შეეერთებია მათთან ქართველი ჯარები და სპარსეთს შესეოდა. ზურამმა მოიწვია ოსები, ძურძუკელები და დიდოელები და გაგზავნა ისინი და ქართველნი აღარბადაგანისაკენ. იმათ ააოხრეს ეს ქვეყანა, და მთელი სპარსეთი უიშის

ზარით იყო მოცული, სანამ იმპერატორის მეკავშირეებს სპარსეთის სახელოვანი სარდალი ბარამ-ჩუბინი შეხვდებოდა. ბარამ-ჩუბინმა გადაიხადა ომი თურქებთან, რომელნიც ამ დროს სპარსეთს თავს ესხმოდნენ ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის მხრით, სრულიად დაამარცხა ისინი და შემდეგ ქართველებზედაც გაიმარჯვა და უკუაქცია ისინი. ღაქირაგებულნი დაუყოვნებლივ წავიდნენ თავიანთ მთებში, და ზურამმა, რაკი სპარსელთაგან შურისძიებას მოელოდა, დაიწყო საქართველოს მზადება თავდასაცველად. მაგრამ, „ქართლის ცხოვრების“ რწმუნებით, საქართველო გათავისუფლდა მით, რომ ბარამ-ჩუბინი გაუდგა თავის მეფეს და დაიპყრო მისი ტახტი, ასე რომ სპარსელები თავიანთ სახელმწიფოში ცვლილებათა შესახებ ზრუნვას უნდებოდნენ და გარეშე ომებისათვის არ ეცალათ. ხოლო სხვა წყაროებიდან ჩვენ ვიცით, რომ ორმუზდის მეფობის უკანასკნელ წელში (590 წელს) ბარამ-ჩუბინი სვანეთამდისაც მისულა ¹⁾).

ორმუზდმა შურის თვალით დაუწყო ყურება თავის სარდლის სახელს და ამიტომაც, როცა მისი ტახტი უშიშარ მდგომარეობაში იყო, იწყო შემთხვევის ძებნა, რომ დაემცირობია სახელოვანი სარდალი სპარსელების თვალში. 590 წელს ორმუზდმა ბძანა, მიეტანათ ბარამ-ჩუბინისათვის თითისტარი და ჯაჭვი გამოეცხადებიათ მისთვის, რომ მას დედაკაცების

1) Lebeau, hist. du Bas-Emp., tom. X, p. 280.

ხელსაქნარს გარდა აღარაფერო შეეძლო, და დაე-
ბორკილებიათ იგი მის ყოუა-ქცევისათვის. ამით
სპარსეთის ჯარები არა ნაკლებ იყვენ შეურაცხყო-
ფილნი, ვიდრე მათი სარდალი. ბარამ-ჩუბინმა მო-
ინდომა უმაღლურ მეფის შურისძიება და მოახთინა
განხეაქილება იმასა და მის შვილს პარვიზს შორის
მით, რომ ბძანება გასცა, ფული პარვიზის სახისა და
სახელის გამონატულებით მოეჭრა. ორმუზდმა იფიქ-
რა, რომ მისი შვილი მის წინააღმდეგ შეთქმულო-
ბაში ერია, და ამიტომ ბძანა მისი დაჭერა, მაგრამ
პარვიზი გაიქცა. მეფისწულის გაქცევამ ორმუზდის
რისხვა პარვიზის დედის ნათესავებზე გადაიტანა, მაგ-
რამ ისინი, თავიანთ სიცოცხლის დასაცველად, იძუ-
ლებულნი შეიქნენ — შეეგროვებოთ ჯარები, დაეჭი-
რათ თვითონ ორმუზდი და მისთვის თვალები ამო-
ეოხარათ. ბარამ-ჩუბინმა პარვიზის უფლებანი უარყო
და თვით დაიფლო სპარსეთის უმაღლესი ხელმწიფება.
პარვიზი ქოსტანტინებოლს წავიდა, მიიქცა იმპე-
რატორ მავრიკის წინაშე და თხოვა მას შემწეობა
თავის უფლებათა დასაცავად. მავრიკიმ პატივით მი-
იღო ის, მიათხოვა მას თავისი ასული მარიამი ¹⁾ და
გაატანა სპარსეთს საბერძნეთის ჯარი, რითაც მისცა
მას შეძლება — დაებრუნებია თავისთვის სამკვიდრო
ტახტი. „მართლის ცხოვრება“ ეთანხმება ამ ცნო-
ბებს და ამბობს, რომ მავრიკის მიერ ამბარვეზთან

1) Dubeaux, la Perse, p. 332.

შეკრულს ნათესაობრივ მეგობრობის პირობათა შორის დადგენილი იყო, იმ დროიდან საქართველო დამოუკიდებელი ყოფილიყო იმპერიასა და სპარსეთზე, შავრიკის, როგორც ქრისტიან ხალხთა საერთოდ დამცველის პირად მფარველობას ქვეშ.

ბურამის მეფობა შესანიშნავია თფილისის სიონის ტაძრისა და აგრეთვე წმ. ჯვრის ტაძრის აშენებით მტკვრისა და არაგვის შეერთების მახლობლად, იმავე მაღლობზე, სადაც შირიანის მეფობის დროს მცხეთის პირდაპირ პირველი ჯვარი იყო ამართული. ბურამის დროსვე შენიშნულია მცხეთისა და განსაკუთრებით არმაზის-ციხის მოსახლეობის დაცემა, მაგრამ იმათ მაგიერ თფილისმა და იმის ციხემ ქალამ იწყეს აყვავება.

ბურამი მოკვდა 600 წელს და მას შემდეგ მისი უფროსი შვილი სტეფანოზ I გამეფდა.

II.

სტეფანოზ ბაგრატიონისა და ადარნასე სასანი- ანის მართველობათა დრო.

მორჩილება სპარსელებისადმი.— მიზეზები.— იმპერატორ ირაკლის მოქმედებანი.— ხაზარები საქართველოში.— ადარნასეს მიერ თფილისის აღება და მისი ტახტზედ ასვლა.— ეკლესიის საქმეები.— პირველი ხმები არაბების შესახებ.

ბავიდა სტეფანოზის მართველობის რამდენიმე წელიწადი, და ეს მართველობა არაფრით ყოფილა შესანიშნავი; სტეფანოზმა მხოლოდ გონებაში წარმოდგენილ საშიშროების გამო შეარყია საქართველოს დამოუკიდებლობა და სპარსელთ ბატონობას დაუმორჩილა ის. მის შიშის მიზეზი იყვენ ის გარემოებანი, რომელნიც საბერძნეთის იმპერიაში მოხთენ, და სპარსელთ ომი იმპერიასთან.

მაჯრიკის უნდოდა— ახალი წყობილება დაეწესებია თავის ჯარებში და აედგინა მათში დისციპლინა; ამით მან ჩათესლა ძველ მხედართა გულში უკმაყოფილება, რომელიც მალე ცხად აჯანყებად გადაიქცა. 602 წელს იმათ ამოიჩიეს წინამძღოლად ერთი ოავის სარდალთაგანი, სახელად შოკა, და გაილაშქრეს ოოსტანტინებოლზე, მოახთინეს სატახტო ქალაქში საერთო აჯანყება, ჩამოაგდეს ტახ-

ტადან შავრიკი და ზედ აიყვანეს შოკა. ამ ტირანის პარველი განკარგულება იყო—იმპერატორის მოკვდინება და მის ოჯახობის ამოწყვეტა. პარვიზმა შეიტყო ეს და ფიცი დადკა—გადაეხადა მაგიერი ბერძნებისათვის, რადგან ისინი ასე უმოწყალოდ მოექცენ მის მონათესავე ოჯახობას. სპარსელნი გაემართენ მცირე პზიას; იმათ ააოხრეს ეს ძხარე, დაიპყრეს სირია, ანტიოქია და იერუსალიმი და შევიდენ ჩრდილოეთის არაბეთსა და მეგიბტეს. 14 წლის ომების განმავლობაში პარვიზმა იმპერია იმისთანა უკიდურეს მდგომარეობაში ჩააყენა, რომ ძოსტანტინეპოლის კარი ფიქრობდა, ახალი იმპერატორი ირაკლი, გარყვნილ შოკას შემდეგ ტახტზედ ასული, მიატოვებდა სატახტო ქალაქს და აფრიკას გაიქცეოდა.

პარვიზის ამგვარ წარმატებათა გამო სტეფანოზმა გადაწყვიტა—ნებით დამორჩილებოდა მას, რადგან ფიქრობდა, რომ ამ ზომით საქართველოს ააშორებდა მის ამაოხრებელ თავდასხმას. ამის მიუხედავად სპარსელებმა ჩააყენეს ამ ქვეყანაშიც თავიანთი ჯარები; პარვიზი შეიძლება არც-კი ფიქრობდა ამ ქვეყნის დაპყრობას, რადგან ის არ ითვლებოდა ბერძნთ სამულოზელოდ; სტეფანოზმა, სპარსელ დამპყრობელის შიშით და მის ნების მორჩილების მიზეზით, არა თუ ვერ გაბედა თავის მამის ქრისტიანულ მოღვაწეობათა გაგრძობა, პირიქით, თავის ხალხისაგან უსჯულოს სახელიც დაიმსახურა.

თუმცა პარვიზს ოძებში საკვირველი წარმატებანი ქონდა, მაგრამ მისი ყოფა-ქცევა, განსაკუთრებით ქრისტიან ხალხების შესახებ, იმგვარი იყო, რომ დაპყრობილ ქვეყნების დიდხანს დაკავება თავის მორჩილებაში არ შეეძლო. მგვიპტის, არაბეთის, სირიისა და მცირე აზიის ქრისტიანებმა ძალე იგრძნეს სპარსელთ ბატონობის სიძნელე და იწყეს უკმაყოფილების გამოცხადება განუწყვეტელ აჯანყებებით იმ დროს, როცა წინდაუხედველ პარვიზს პოსტანტინეპოლის გალავანზე მიქონდა იერიში.

ბერძენთ ამ უკიდურეს მდგომარეობაში მხოლოდ ირაკლი არ ეცემოდა სჯლით: იმან შეადგინა თავის იმპერიის აღდგინების პლანი და მის განსახორციელებლად აუცილებელ საჭიროდ დაინახა ჯერ დაეცხრო სპარსეთის მეფის პატივისმოყვარეობა და გარშემორტყმულ სატახტო ქალაქის მცხოვრებნი დაემშვიდებია; ამიტომაც 617 წელს იმან შეკრა პარვიზთან ურჯები ზავი, მაგრამ ორ წელს შემდეგ გააუმჯობესა თავისი ჯარები, მოიწვია ძავკასიის ტომნი და თვითონ შეესია სპარსეთის სამფლობელოებს.

ჯერ სანამ სალაშქროდ აიყრებოდა, ირაკლის უნდოდა — მოეგო ქართველთა და აფხაზთ გული; იმან იცოდა ქართველთ ცუდი განწყობილება თავიანთ მართველისადმი და ამიტომაც 619 წელს სტეფანოზის მაგიერ დანიშნა ადარნასე, ბაქარ III-ის შვილი, და აფხაზეთის მართველს ლეონს-კი

ქალაქი აჩუქა) ნიკოფსია 1).

622-ისა და 623 წლების განმავლობაში ირაკლიმ დაიპყრო სომხეთი, აღარბადაგანი და შირვანი, სადაც გაჩერდა კიდევაც საზამთროდ. 624 წელს იმას უნდოდა — წინ გაწეულიყო, რომ ანაზღად ქანებმა, აფხაზებმა და ქართველებმა, რომელთა რიცხვი მრავალი იყო მის ჯარებში, დატოვეს ის, რადგან დაქანცულნი იყვენ მათთვის უსარგებლო სისხლისღვრით და სამძიმო მგზავრობით. ორ წელიწადნახევარი მოანდომა ირაკლიმ იმას, რომ ამ ქვეყნებიდან გაედევნა სპარსელები; განსაკუთრებით დიდი წინააღმდეგობა ამოუჩინეს მას ქანებმა, რომელთა შორისაც პარვიზის სარდალი საისი წარმატებით ამყარებდა სპარსელთ ბატონობას. ამასობაში ხაზარები, თავიანთ სარდლის ხაკან ზიებელის ანუ ჯებელის წინამძღოლობით, რომელიც ქართულ მათიანეებში ჯიბულად არის წოდებული 2), შეესივნ ღარუბანდით სპარსეთს და ააოხრეს იგი. ეს შესევა მოხთა ბერძნებზე დამოუკიდებლად, ირაკლის წინააღმდეგ მომქმედის სპარსელთ ჯარების ზურგიდან; იმან გამოაბრუნა ირაკლის შერყეული წარმატება

1) ირაკლისაგან აფხაზებსა და ქართველებთან შეკრულ ზავის შესახებ მოგვითხრობენ არაბთა ისტორიკოსი ევტიხი და კოსტანტინე პორფიროსანშობილი (იხ. Lebeau, tom. XI, p. 102, not. de St. Martin, 4).

2) Brosset, hist. de la Géorg. pag. 226, not. 5. ეს სახელი დღემდის არსებობს კავკასიის ზოგიერთ საზოგადოებაში და გამოითქმის ჯებელო.

და ძალიან შეასუსტა სპარსეთი. ირაკლიმ მოიწადინა ხაკანთან დაუყოვნებლივ კავშირის შეკვრა; ამიტომ გაუგზავნა მას საჩუქრები და თხოვა, გაზომგზავრებულიყო საქართველოს საზღვრებით მასთან შესაერთებლად. იმპერატორმა თანხმობა მიაღო, და 326 წელს იწყო ხელახლავ მტერზე მისვლა. ზალისის წაპირებიდან გაიარა მან პონტო და შევიდა შანეთს; ყველა ციხეში ჩააყენა ბერძენთ გარნიზონები, მივიდა რიონამდის, აქიდან იმერეთით ქართლის გაემართა და მიუახლოვდა თფილისს, სადაც შეხვდენ მას ადარნასე და ჯებელო. ქალაქს სპარსელ ჯარის შემწეობით სტეფანოზი იცავდა. ადარნასეს მოსვლამ თფილისს, როგორც სჩანს, შეაერთა იმერეთის, ქართლისა და ძახეთის მცხოვრებნი. იმათ და ხაზართა შემწეობით ირაკლიმ აიღო ქალაქი, მაგრამ, რაკი დაინახა ძალის ციხე-სიმაგრის თავგამოდებული წინააღმდეგობა და ერთ ალაგასაც დიდხანს გაჩერება არ სურდა, ამიტომ იმის გარშემორტყმა ადარნასეს და ჯებელოს მიანდო; და თვითონ სპარსეთს გაემგზავრა.

თფილისიდან წასული ის მივიდა საქართველოს მაზრას ბარდაბანს, იქაურ მთავარს შარაზ-ბაგელთან, და სარწმუნოებრივმა საქმეებმა, რომელიც მას ყოველთვის საგულისხმოთ მიაჩნდა, რამდენმე ხანს შეაჩერა იქ. იმან დაითანხმა შარაზ-ბაგელი და ბარდაბანის, ბერდუჯისა და ლალის ყველა მცხოვრები, მოცილებოდენ სომეხთ ეკლესიას, რომელიც იმ დროს

გამსჭვალული იყო მონოფიზიტების სწავლით ¹⁾, და ამ ადგილებში მრავალს ქართველთ ტაძარს ჩაუდგა საძირკველი.

პასლობაში აღარნასემ და ჯებელომ აიღეს ძალა, გარნიზონის უფროსს ცოცხალს გააძრეს ტყავი და ისე გაგზავნეს ირაკლისთან, რომელიც მაშინ შარაზ-ბაგელისას იყო სტუმრად. თითქმის ამკვარძვე ხვედრი ეწვიათ სტეფანოზსა და მის მომხრეებს. სტეფანოზის შვილები ძლარჯეთის მთებში გაიქცენ, და აღარნასე თავისუფლად ავიდა თავის მამა-პაპის ტახტზე მართველის ხარისხით, თუმცა ერისთავები ისე ემორჩილებოდნენ მას, როგორც მეფეს. ბერძნებმა თავისთვის დაიტოვეს შავ ზღვის განაპირა ადგილები და ძლარჯეთის სამხრეთ-დასავლეთის ნაწილი.

629 წელს ირაკლემ დაასრულა საქმეები სპარსეთთან ²⁾, დაბრუნდა საქართველოს და ბძანება გამოსცა, გაედევნათ აქიდან ყველა ცეცხლისმსახური, რომელიც-კი ქრისტიანობას არ მიიღებდა. ამას შემდეგ წაიღო ამ ქვეყნიდან მრავალი საღვთო ხატი და ნაწილნი. რომელნიც ქოსტანტინე დიდს შირიან მეფისთვის ებოძებია, და ბიზანტიას გაემგზავრა.

იმპერატორ ირაკლის გამარჯვებებმა დაასრულა მოკვების ბრძოლა ქრისტიანობასთან, და ცხრა

1) Brosset, hist. de la Géorg. p. 228, n. 5, et p. 231, n. 7
St. Martin, Mémoires sur l' Arménie, tom. I, p. 333.

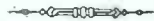
2) Hist. du Bas-Emp., tom. XI, p. 160.

წელს შემდეგ, როცა სპარსეთი არაბებმა დაიპყრეს, ცეცხლის-მსახურება სამუდამოდ დაეცა.

იმ დროის მიმართულების მიხედვით, ადარნასე, მკელის თავის მეფობის განმავლობაში, ზრუნავდა უმთავრესად საეკლესიო საქმეებზე: ის ცთილობდა, სრულიად გაეთავისუფლებია ქართველი საღვდელთება ანტიოქიის საპატრიარქოს დამოკიდებულებისაგან, და კიდევაც აასრულა ეს. იმან მიიღო პატრიარქის თეოფილაქტესაგან თანხმობა, იქაურ ეპისკოპოსთა კრებისაგან დამტკიცებული, შესახებ იმისა, რომ შემდეგში, ანტიოქიასა და საქართველოს შორის მიმოსვლის სიძნელისა გამო, ქართველთა კათალიკოზები დვით საქართველოში კურთხეულიყვენ, ანტიოქიას გაუგზავნელად.

ადარნასე მოკვდა 639 წელს. მას შემდეგ ტახტზედ ავიდა შვილი მისი სტეფანოზ II.

ჯერ კიდევ ადარნასეს სიცოცხლეში ქართველებმა შეიტყვეს, რომ აზიაში გამოჩნდა ახალი დამპყრობელი ხალხი, არაბები, და დაინახეს ახალი საშიშროება, რომელიც ქრისტეს სარწმუნოებას მოელოდა.

III.

აღმოსავლეთის მღვონიარობა არაბთა მიერ საქართველოს დაზღობამდის.

არაბები პირველ ხალიფების წინამძღოლობით.—სპარსეთის, შირიანისა და სომხეთის დაპყრობა.—სტეფანოზ II-ის მეფობა.—არაბთა შემოსევა საქართველოში.—საქართველოს განაწილება ბერძნებსა და არაბებს შორის.—მირისა და არჩილის მეფობა.—მურვანის შემოსევა.—არაბების მიერ საქართველოს მფლობელობის დასაწყისი.

მამადი თითქმის მთელის არაბეთის მფლობელი შეიქნა და ამ ქვეყნის ყველა ტომი შეაერთა ერთი კანონით და მეომრობისა და გრძნობიერობის სჯულმოდღვრებით. თავის სიცოცხლის დასასრულს იმან მოიწადინა—არაბეთის საზღვრებს გარეთ ეომნა და იქ გაევრცელებია თავისი მოძღვრება. წმ. წელს მისმა სიკვდილმა დროებით შეაჩერა ამ განზრახვის ასრულება; მაგრამ არ გასულა 12 წელიწადი, რომ პირველმა მისმა მემკვიდრეებმა, ხალიფებმა აბუბაქარმა და მუმარმა, არაბებს დაუმორჩილეს ყველა ქვეყანა გვიპტის დასავლეთის საზღვრებიდან დაწყებული ინდოეთამდე, და ინდოეთის ზღვიდან ღარუბანდსა და მქსამდი. ეს ქვეყნები შეადგენდა მთელს სპარსეთის სახელმწიფოს და საბერძნეთის იმპერიის ნაწილს, რომელსაც მართავდა მრავალ გამარჯვებით

გაბრწყინებული და სახელგანთქმული იმპერატორი; ხოლო არაბთა ამგვარი ძნელად დასაჯერებელი სწრაფი წარმატებანი აიხსნებიან იმ დროის სხვადასხვა გარემოებით.

იმპერატორმა ირაკლიმ აღმოსავლეთში ლაშქრობანი მოახთინა, როგორც იმპერიის პოლიტიკურ ღირსების აღსადგენად, აგრეთვე იმ მიზნითაც, რომ ქრისტეს სარწმუნოება გაეწმინდა იმ გავლენათაგან, რომელიც ქონდა მაზედ სხვადასხვა ხალხების შეხედულებას ქრისტეს ბუნებაზე. 628 წელს, როცა პარვიზი მოკლეს და სპარსეთის ტახტზე მისი შვილი შირუეხი აიყვანეს, ირაკლიმ დაასრულა ომები და იწყო ზრუნვა მხოლოდ სარწმუნოებრივ დავათა შესახებ, ივან-კი, რაც მის იმპერიის მეზობელ ქვეყანაში—პრატეთში წარმოებდა იმ დროს, არავითარ ყურადღებას აქცევდა.

მატერიალურად და ზნეობრივად დაძაბლებული და დაცემული სპარსეთი წარმოადგენდა სიბრალულის მომგვრელს წინააღმდეგ სახეს იმ დიდებულ მდგომარეობისას, როგორიც წინად ქონდა. მამის მკვლელი შირუეხი მხოლოდ რვა თვეს მეფობდა და სახელი გაიფხვა კიდევ ახალის ბარბაროსულ მოქმედებით—თავის ძმებისა და აუარებელ ქვეშევრდომთა დახოცვით ვირომდა მართლმსაჯულების ასასრულებლად. იმას შემდეგ გამეფდა მისი შვილის წლის შვილი არდაშირი, მაგრამ ხუთსა თუ ექვს თვეს შემდეგ ის მოკლა სპარსეთის ერთმა სატრაპთაგანმა შარიარმა

და თვითონ დაიჭირა ტახტი; არ გასულა 40 დღის მეტი, რომ ეს უკანასკნელიც მოკლეს, და მისი ადგილი დაიჭირა პარვიზის ასულმა პურანდუხზმა. ამგვარად 628 წლიდან 632-მდის, ოთხის წლის განმავლობაში, სანამ სპარსელ სასანიანთა უკანასკნელი მეფე ჩეზდიგერდ III ტახტზედ ავიდოდა, ათი მეფე ჩამოაგდეს ტახტიდან. ამით შეიძლება ესაჯოთ შინაურ უწყესობათა შესახებ, რომელიც სპარსეთში სუფევდენ, და შესახებ იმ სისუსტისა, რომელიც იყო ჩავარდნილი სპარსეთი არაბთა შემოსევის წინა ხანებში.

აბუბაქარის ჩვენებით, არაბეთის საზღვარი პირველად გადაიარა მისმა სარდალმა ხალედმა; იმან მიმართა სპარსეთს, რამდენჯერმე გაიმარჯვა იიეზდიგერდის ჯარებზე და დაიჭირა ირაკის მაზრა და მტრატის მთელი ქვედა-მარჯვენა ნაპირი. ამასობაში არაბთა მეორე რაზმი გაემართა სირიას, რომელიც საბერძნეთის იმპერიას ეკუთვნოდა; თუმცა იმას პირველად წარმატება არ ქონია, მაგრამ ორ წელს შემდეგ, ხალიფა ომარის ბძანებით, ამ რაზმის უფროსობა მიიღო იმავე ხალედმა და ტივერიადის ტბის მახლობლად დაამარცხა 30,000 ბერძენი, შეუჩერებლად აიღო შამის ქალაქი (ლამასკი) და საშინლად ააოხრა ის. ხალედის ამ სისასტიკეს შემდეგ ხალიფამ ომარმა სირიაში მომქმედ ჯარების უფროსობა მიანდო აბუ-უბენდს. ქალაქები: ზემსი, ანტიოქია, ბაალბეკი და ქესარია ზედიზედ დაემორჩილენ ამ

სარდალს; მხოლოდ იერუსალიმმა გამოაცხადა პირობა, რომ ის დანებდებოდა მხოლოდ ხალიფას, და სხვას არავის. მმარი განგებ ამისთვის მივიდა ჯარებთან და შევიდა ქალაქში. სირიისა და პალესტინის დამორჩილების შემდეგ, ხალიფას მეორე სარდალმა ასრუმ დაიპყრო მკვიბტე; მაგრამ ადგილობრივ მცხოვრებლებს ეს დაპყრობა ესიამოვნათ კიდევ, რადგან ზომიერ ხარკით გათავისუფლდნენ ბიზანტიის მართებლობისა და მის მოხელეთა სამძიმო ბეგარათაგან.

სანამ არაბები ბერძენთ სამფლობელოებს, სირიისა და მკვიბტეს, იპყრობდნენ, სპარსელებმა მათი ჯარები ირანიდან განდევნეს; მაგრამ 637 წელს სარდალმა საადნა მიიღო შემწე ჯარები ხელახლად დაიჭირა აფრატის მარჯვენა ნაპირი და, რამდენმე ხანს შემდეგ დაამარცხა სპარსელთ უმთავრესი ჯარი, რომელსაც რუსტუმი წინაუძღოდა. ბრძოლა მოხდა ქადესიასთან და მთელს ოთხს დღეს გაგრძელდა. ამ ბრძოლის შედეგი იყო სპარსეთის დაპყრობა მდინარე ტიგრამდი. 637 წელს საადი გავიდა მდინარე ტიგრში და რამდენმე შეტაკებას შემდეგ აიღო სპარსეთის მეფის სატახტო ქალაქი ატეზიფონი. არაბთა ჯარებს, მათის მხნეობისათვის საჩუქრად, აუარებელი ალაფი ხვდათ და ამან გააორკეცა მათი ენერგია მომავალ ბრძოლათათვის. იეზდიგერდი გაიქცა სპარსეთის ჩრდილოეთის მხარეებში, არაბები კვალდაკვალ დაედევნენ მას და 642 წელს უკხვდნ

მას ქალაქ მამადანის მახლობლად; მათი რიცხვი შედგებოდა სულ მხოლოდ 30,000 კაცისაგან. ეს ჯარი შეეტაკა 150,000 რიცხოვანს სპარსელთ ჯარს და ძლიერად დაამარცხა იგი. სპარსეთი დაიპყრეს; იესდიგერდი გაიქცა ოქსის მდინარეს იქითა მხარეს, თურქთა ხაკანთან. სპარსები ორ რაზმად გაიყვენ: ერთი გაემართა აღმოსავლეთისაკენ. მეორე კი აღმოსავლეთით საქართველოს მეზობელ სამეფოს შირვანს. მაგრამ ხუთის წლით ამის წინათ სპარსები შევიდნენ საქართველოს მეორე მეზობელ სამეფოს— სომხეთს.

პარსების მეფობაში სომხეთში აჯანყება მოხდა სპარსელთ წინააღმდეგ. მის დასამშვიდებლად დიდის ხნის ამოი შეცადინებდას შემდეგ, პარსებმა გადაწყვიტა ბოლოს, მიეცა მათთვის საკუთარი მართველი მათ დიდებულთაგანვე. პირველად ღვით საარუხმა მიიღო ეს ხარისხი, მაგრამ შირუხმა მალე მის მაგიერ მარაზშიროტ ბაგრატიონი დააყენა. ხოლო პატარა ხანს შემდეგ იმპერატორმა ირაკლიმ განდევნა იგი და ხელახლავ საარუხნი დანიშნა კურატპალატის ხარისხით. იმ წელს სომხებმა რადგან მისი უკმაყოფილონი იყვნენ, ჩამოაგდეს იგი ტახტიდან და მართველად დააყენეს თევდორე რესოდუნიანი. სამუდამო მართველთა ასე ხშირი გამოცვლა იმას ამტკიცებს, რომ სომხეთში ყოფილა შინაგანი უთანხმოება და უწყესობა. თევდორეს დროს იმ

წელს არაბები პირველად შემოვიდნენ ამ მხარეში.

კადესიასთან ბრძოლის შემდეგ, არაბებმა დაიჭირეს სპარსეთი ტიგრამდი და გაგზავნეს თავისი რაზმები ამ მდინარის სათავისაკენ. მათი ამ რაზმთაგანი, აბდ-შრახმანის წინამძღოლობით, სომეხთ მახრას ღარონს შეესია. თუმცა თევღორე სახელგანთქმული იყო თავის სამხედრო ნიჭით, მაგრამ ადგილობრივ თავადთა უთანხმოებისა და ურჩობის მეოხებით ვერაფერი გააწყობ მტრის წინააღმდეგ: ყველას თავის მოსაზრებით უნდოდა მოქმედება. დასასრულს ორმა ძმამ, შალანმა და ღირანმა, მიიხრეს რამდენიმე თავადი, განცალკევდნენ სხვებისგან და მოინდომეს არაბთა მოძრაობის შეჩერება. ისინი შეხვდნენ მტერს შანის ტბის მახლობლად, შეებრძოლნენ მას, მაგრამ საშინლად დამარცხდნენ. აბდ-შრახმანი შუა სომხეთს შევიდა და ყოველივე ააოხრა და დაწვა. ხალხს თავზარი დაეცა. პატრიარქი მზდრა მწუხარებისაგან მოკვდა. მისმა მოადგილემ ნერსეს III-მ მიატოვა თავისი რეზიდენცია, ქალაქი ტოვინი, და გაიქცა თავის შესაფარავად ჩრდილოეთის სომხეთის მთებში. არაბებმა ააოხრეს მასბურადანი და დაიჭირეს არეზის მთელი მარჯვენა ნაპირი. 639 წელს ისინი გავიდნენ არეზში, აიღეს ტოვინი და შეუბრალეზლად დახოცეს მცხოვრებლები; აქიდან წაიყვანეს მათ ურიცხვი ტყვე და სომხეთიდან უკანვე დაბრუნდნენ.

642 წელს შირვანში შარიარი მეფობდა. მის

დროს თუ მის წინამოადგილეს დროს ეს სამეფო გაძლიერდა და გაიწია ჩრდილოეთისაკენ უფრო, ვიდრე ნუშირვანის დროს იყო. მაგრამ, ამის მიუხედავად, შარიარმა ვერ შესძლო არაბების წინააღმდეგობა. აკადემიკოსი ლორნი, ტაბარის ჩვენებისამებრ, ამბობს, რომ ამ წელში ბექირ-ბენ აბდულასმა ადარბადაგანზე გაილაშქრაო, დაიპყრო ეს მხარე და, ამით გათამამებულმა, თხოვა ხალიფას, ღარუბანდზე გალაშქრების ნება მიეცა მისთვისო. მმარმა ნება დართო და შემწედ გამოუგზავნა მას აბდ-ურახმან-ბენ-რაბიადი და სხვა სარდლები. იმათ შეადგინეს ბექირის ლაშქრის წინარაზმი და მიმართეს ღარუბანდს. შარიარს უნდოდა მშვიდობიანობის დაცვა და ამიტომაც შეხვდა მათ და პირველად ხარკის ძლევა აღუთქვა, მაგრამ შემდეგ აუხსნა მათ თავის სამეფოს საშიშარი მდგომარეობა ხაზარებისა და რუსების მხრით და თხოვა, ხარკის მაგიერად, მიეღოთ მისგან ვალდებულება—დაეცვა ამ ხალხებისაგან თავის საკუთარ საშვალეებით არაბეთის სახელმწიფოს საზღვრები: როცა ეს გარემოება მოახსენეს მმარს და შარიარის წინადადებაზე მისი თანხმობა მიიღეს, მერმე ზავის პირობა შეკრეს, და ამას შემდეგ არაბებმა აღარ სცნეს საჭიროდ—თავიანთი ჯარები შირვანში ყოლებოდათ.

სომხეთისა და შირვანის დაპყრობას მოყვა არაბთა შესევა საქართველოში. ჩვენ არა გვაქვს ნამდვილი და გარკვეული აწერილობა იმ გარემოებათა,

რომელნიც წინაუძღოდენ და თან მოყვენ ამ შემთხვევას. ჭართველთ მატიანეები მოგვეთხრობს ჩვენ ძლიერს მღერვალებასა და შიშს, რომელიც გავრცელებული ყოფილა საქართველოში ახალის დამპყრობელ ხალხის გამოჩენის გამო. ჭველანი ისწრაფოდენ თავიანთ განძის დამალვას მიწაში და ყოველი კაცი უფრო თავის უსაშიშრო თავშესაფარ ალაგზე ზრუნავდა, ვიდრე მტრის ვაჟკაცურად წინ მიგებებაზე. თუ ამ მატიანეთა მოთხრობას მივაქცევთ ყურადღებას, იმპერატორის ირაკლის მიერ თავის იმპერიის პროვინციებში გავზავნილი დარიგებანი და არაბთა წინააღმდეგ მისი მზადებანი ყოფილან იმ თავზარდაცემის შიშის მიზეზნი, რომლითაც ქართველები არაბთა შემოსევას მოელოდენ. ალბად იმპერატორს სრულიადაც არ სურვებია—დაცემულიყვენ სულით ის ხალხები, რომელნიც მის სახელმწიფოს აღმოსავლეთის საზღვრებთან იყვენ; მაგრამ, თუ მხედველობაში მივიღებთ, პირველად, მატიანეთა თქმულობას, რომ აღგენდენ ქონებათა სიებსო, და მეორედ, რომ იმ დროს, ირაკლის განკარგულებით, ხალხის აწერა იყო, — მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ მოხელეები, რომელთაც ხალხის აწერა მინდობილი ქონდათ, ალბად განგებ ავრცელებდენ ხმას მოახლოებულ საშიშროებაზე, რომ ხალხს გამოეჩინა თავისი საღზენი და ამით მოხელეებს ნამდვილი მათი სია შეედგინათ.

მს შეწუხებანი და მზადებანი „ჭართლის ცხო-

ვრებას“ აწერილი აქვს სტეფანოზ II-ის მეფობის დასასრულს, და პირველ შემოსევას-კი შირისა და პრჩილის მეფობის დროს იხსენიებს. ჩვენ გვაქვს საფუძვლები — დავეთანხმეთ იმათ, რომელნიც ფიქრობენ, რომ არაბთა პირველი შემოსევა საქართველო-ში 642 წელს იყო, ე. ი. სტეფანოზ II-ის მეფობის დასაწყისში; ის შემოსევა-კი, რომელიც შირისა და პრჩილის დროს მომხთარა და რომელსაც „შართლის ცხოვრება“ იხსენიებს, იყო მესამე, რომელმაც დაამკვიდრა არაბთა მფლობელობა მთელ საქართველოს შესახებ. სენ-მარტენი, ლებოს მიერ შედგენილის აღმოსავლეთ იმპერიის ისტორიის შესავსებად, ამბობს, რომ სარდალი ხაბაბი სომხეთიდან საქართველოს წავიდა, აიღო შფილისი და იმ ქვეყნის სხვა უმთავრესი ქალაქებიო. იქიდან შევიდა ძავკასიაში და მრავალი ბარბაროსული ტოპი დაიპყროვო. ჩრდილოეთ სომხეთის, საქართველოსა და ძავკასიის ყველა თავადნი დათანხმდნენ — მიეცათ მისთვის ხარკი, რომ გათავისუფლებულიყვენ არაბთაგანო ¹⁾. ამ გარემოების გამოშვება „შართლის ცხოვრებაში“ იმას უნდა მიეწეროს, რომ მან ერთობ სწრაფად ჩაიარა და არ დაუტოვებია ხალხში იმგვარი შთაბეჭდილება, როგორიც დატოვა შირისა და პრჩილის დროს მომხთარმა შემოსევამ; ეს მით უფრო საფიქრებელია, რომ მოგვთა მოძღვრება სრულიად დაე-

1) Lebeau, hist. du Bas-Empire, tom. XI, p. 335.

ცა მუსულმანთა იარაღის მეოხებით, ასე რომ სტეფანოზს მიეცა საშვალეობა—თავისუფლად მიეყო ხელი ეკლესიის საქმეებისათვის. ჩვენის აზრით, ის მეფობდა 686 წლამდე ¹⁾ და მას საქართველოს უკეთილმოარწმუნეს მეფის სახელი მოუხვეჭია. მის დროს დასრულებულა წმ. ჯვრის ტაძრის შენება, დაბოლოებით აღუარებია მსოფლიო კრებას ქართველთ კათალიკოზის დამოუკიდებლობა, მისი უფლებანი პატრიარქთა უფლებებისათვის გაუთანასწორებია და მისი ხელმწიფება ქავკასიის მთელს მართლმადიდებელ სასულიერო წოდებაზე გაუვრცელებია. სტეფანოზის მართველობის დროსვე შეუდგენიათ საქართველოს კამერალური აწერა და საბერძნეთს გაუგზავნიათ.

ამასობაში აღმოსავლეთსა და განსაკუთრებით სომხეთში შფოთი არ დამცხრალა. იმპერატორს ჰოსტანტინე II-ს უნდოდა—დაემკვიდრებია თავისი ხელმწიფება სომხეთში და მოესპო იქ მეტიხის მოძღვრება; ამიტომაც 647 წელს მრავალრიცხოვან ჯარით შევიდა ის ამ მხარეს და ისე შეაიწროვა სომხები, რომ აიძულა ისინი—მიქცეულიყვენ არაბებთან, რომელნიც ამ დროს ხელახლავ შემოესიენ ამ მხარეს. მაგრამ არაბთა მფლობელობა უფრო სამძიმოდ მოეჩვენა მათ, ვიდრე ბერძენთა შეიწროვებანი. 656 წელს იმათ აღიარეს იმპერატორის ხელ-

1) ქართულ მატრიანეთა ჩვენებით—663 წლამდე.

მწიფება, მაგრამ, ხალიფა მოავიას სამხედრო მზადე-
ბით შეშინებულებმა, 657 წლიდან ისევ ხარკის
ძლევა დაუწყეს არაბებს. ამგვარს რყეულ მდგომარეო-
ბაში იყო საზოგადოდ საქმეები აღმოსავლეთში 656
წლამდი, როცა იმპერატორმა იუსტინიანე II-მ,
არაბებთან სომეხთ კავშირის უკმაყოფილომ, ქოქმა-
ნობაში მყოფის პროვინციების ბედ-იღბლის გადა-
საწყვეტად გაგზავნა თვისი ჯარები ¹⁾).

იმავე წელს იმპერატორსა და ხალიფას შორის
შეკრულ ზავის პირობებით ძიპრის კუნძული, სომ-
ხეთი და საქართველო გაიყო მათ შორის ისე, რომ
იუსტინიანესა და მოავიას თითოეულ ამ მხარეთა-
განის ნახევარი უნდა ეფლო ²⁾. აბულფარაჯის მო-
წმობით, ამ ზავის შეკვრამდი მთელი საქართველო
იმპერიას ემორჩილებოდა ³⁾.

შეიძლება ეს დანაწილება იყო იმის მიზეზი,
რომ სტეფანოზს შემდეგ საქართველოში რამდენმე
ხანს ორი მეფე იჯდა ტახტზე: მირი და არჩილ II,
თუქცა იმათი ტახტზე ასვლის დრო, მახრიტის ქრო-
ნოლოგიით, ამ ზავის ბევრად უფრო ადრეა ნაჩვენ-
ები. ადგილობრივი მატიანე საქართველოს ყოფს
აგრეთვე ორ სამეფოდ 663 წლიდან სტეფანოზის
ორ შვილს, მირსა და არჩილს, შორის, რომელთა-
განაც პირველი დასავლეთის მაზრებს ფლობდა, მე-

1) St. Martin, mémoires sur l'Arménie, tom. I, p. 337 et 338.

2) Hist. du Bas-Emp., tom. XII, p. 7.

3) Chron. Syriac., p. 117 et 118.

ორე კი — აღმოსავლეთისას; მაგრამ მალე, არაბების შიშით, არჩილიც იძულებული შეიქნა — თავი დაენებებია თავის წილხთომილ მხარესათვის და თავის ძმასთან მირთან სამეგრელოს წასულიყო.

სენ-მარტენი იხსენიებს ბერძნების ერთს ლაშქრობას, რომელიც მათ 690 წელში მოუხთენიათ საქართველოს დასაპყრობად, მაგრამ არა სჩანს, თუ რა მიზეზი იყო საქართველოს მხრით ამ ლაშქრობისათვის და რომელი მისი ნაწილი დაიპყრეს ბერძნებმა: ის, რომელიც მზნ წლის პირობებით არაბებს ეკუთვნოდა, თუ ის, რომელიც თვითონ მათ, ბერძნებს, ეკუთვნოდა ¹). 697 წელს ალიდის წინამძღოლობით არაბები შეესიენ ჭანეთს, და ბერძნების სარდალმა სერგიუსმა გადასცა ალიდს შავის ზღვის მთელი განაპირა ადგილები ²). ლეო ამბობს კიდევ ლეონ ისავრიელის ერთის ექსპედიციის შესახებ, რომელიც მას აჯანყებულ აფხაზთა, ქანთა და ქართველთა დასამშვიდებლად მოუხთენია 713 წელს. ამ დროს საქართველოს განაპირა ნაწილებში იყვენ კიდევაც არაბებისაგან დაყენებული მართველები, როგორც მაგალითად ვიღაც შარსმანი ³); მაგრამ, ქართული მატიანეები ამ ლაშქრობათა შესახებ ისე სდუმებს, როგორც არაბთა შესევაზე 642 წელს, ტრაკტატზე, რომლის ძალითაც ამ ქვეყნის ნაწილი

1) Mémoires sur l'Armén.; tom. I, p. 339.

2) Hist. du Bas-Emp., tom. XII, p. 42.

3) Ibid. p. 94—97.

ბერძნებმა ხალიფა მოავიას გადასცეს, და იმ გარემოებათა შესახებ, რომელნიც მოხთენ საქართველოს საზღვრებს შიგნით, გინა მეზობელ მხარეებში, მჟღერვან შრუს შემოსევამდი.

მე-VIII საუკუნის დასაწყისს ხაზარებმა, რომელნიც ძავკასიას ჩრდილოეთის მხარეებისა და ღნეპრიდან დაწყებული მოლგასა, ტერგსა და ღარუბანდამდი ყველა ველურ ურდოს მფლობელნი შეიქნენ, გადალახეს ძავკასია, რომ ჩამოერთმიათ არაბებისათვის სომხეთსა და მის მახლობელ მხარეებზე პატონობა. წარმატება დიდხანს ხან ერთ მხარეზედ იყო, ხან მეორეზე; დასასრულ 722 წელს არაბებმა ცოტაოდნად სძლიეს და მოიწადინეს ხაზართა საბორგავ ადგილებში შესვლა, მაგრამ მაინცადამაინც ვერათფერი წარმატება ნახეს და უკანვე დაბრუნდენ. ხალიფამ იეზიდმა ომის გაძლოლა მიანდო თავის ნიჭიერ სარდალს ჯარახს. მრავალრიცხოვან ჯარით ამან დაამარცხა ხაზარები საქართველოში, აღაზნის ნაპირზე, დაედევნა მათ უკან მთებში და აიღო მრავალი კოშკი; რომელნიც ამ ბარბაროსებს ეკუთვნოდენ. ღა როდესაც ხალიფად ბიშამი დაჯდა, ამან ჯარახი დაითხოვა და მის ადგილას დანიშნა თავისი ძმა მოსლემა. ცოტა ხანს შემდეგ ხაკანის შვილი ურიცხვი ჯარით აღარბადაგანამდი მივიდა, მოსლემამ უკუაქცია ის, დაამარცხა ორ ბრძოლაში და გაირეკა შირვანისკენ, აიღო ღარუბანდი, შევიდა ჩრდილოეთის მხარეს და იმ ქვეყნის ყველა წვრილმა-

ნი მთავარი დაიმორჩილა. მაგრამ ცოტა ხანს შემდეგ იგი ძლიერად დამარცხდა, და ამიტომ მისმა ძმამ გამოცვალა ის და მის მაგიერ ხელახლავ ჯარახი დანიშნა. 728 წელს ხაზარებმა გადალახეს ძავკასია და დაიჭირეს სომხეთი და აღარბადაგანი. ჯარახმა აღდებოდა მიმართა მტრის შესაჩერებლად, მაგრამ ამ ქალაქის მახლობლად იგი დაამარცხეს და მოკლეს, ხაზარებმა-კი განაგრძეს თავიანთი ამოხრებელი მოძრაობა მოსსულის კარამდი. ბიშამმა დაუყოვნებლივ გაგზავნა მათ წინააღმდეგ სანდი და შემდეგ მოსლემი. ამ სარდლებმა შეაკავეს ისინი და უკუაქციეს: მოსლემი უკან დაედევნა მათ, აიღო ღარუბანდი და გადმოასახლა აქ სირიიდან 40,000 მუსულმანი. 731 წელს მოსლემამ ხელახლავ გაილაშქრა ხაზარებზე, მაგრამ, ძავკასიის ვიწრო გასვალნი რომ გაიარა, უკანვე დაბრუნდა წარუმატებლად. ხალიფა არ იყო მისი კმაყოფილი, გამოცვალა ის და მის მაგიერ მამადის შვილი სარდალი მურვანი დააყენა. მედგარ ომებს შემდეგ, ამან დაიმორჩილა აღმოსავლეთის ძავკასიის ყველა მთავარი, ყოველგან დაამკვიდრა არაბთა მფლობელობა და ბოლოს მტკიცე ზავი შეკრა ხაზარებთან ¹⁾.

„ქართლის ცხოვრებაში“ გამოშვებულია ყველას გარემოება, რომელიც ცოტად თუ ბევრად აგრეთვე საქართველოს ეხებოდა, და მოგვითხრობს ს.

1) Hist. du Bas-Empire, tom. XII, p. 165—169.

კუთრაჲ მურვანის მოქმედებათა შესახებ ამ მხარეში; ის ამბობს: როცა მეფენი მირი და არჩილი სამეგრელოში იყვენ, საქართველოს შემოესია არაბეთის სარდალი მურვან შიუო. საქართველოს მცხოვრებნი, თავზარდაცემულნი, მიივლტოდენ ავკასიის ხეობებში თავშესაფარადო. მურვანმა ღარილის გასავალს მიმართა, დაიჭირა მისი კარი და ქართლით უკანვე მიიქცა; ქართლი და სამცხე ააოხრა და შემდეგ გაემართა არგვეთს, სადაც იმ კუთხის სახელოვანი პირნი, ერისთავთა ღვითისა და ძოსტანტინეს წინამძღოლობით, მამაცურად დაუხვდენ მურვანის წინამებრძოლ ჯარებსო. მტერი დამარცხდა, გაიფანტა და გაიქცაო. როგორც-კი გაიგო მურვანმა წინამებრძოლ ჯარის დამარცხება, დაუყოვნებლად შეაერთა ყველა თავისი ჯარები და თვითონ წაუძღვა მათ არგვეთსო. მრთის მხრით იყო ქართველთა სიმამაცე, მეორეს მხრით—არაბთა მრავალრიცხოვნება: მტრის ურიცხვს ჯარებს ეჭირათ ყველა გზა, მინდვრები, მთები და ტყეებიო. ქართველები დაამარცხეს და მათი წინამძღოლნი ტყვედ წაიყვანეს. ღვითი და ძოსტანტინე წარუდგინეს მურვანს ხელებშეკრულნი. ბარბაროსმა ბძანა მათი წამება და შემდეგ მათ სხეულთა გადაგდება ტბაშიო.

მეფეთ მირისა და არჩილის თავშესაფარ ადგილის ძებნაში მურვანმა ააოხრა მთელი იმერეთი და სამეგრელო ქალაქ ანაკოფიამდი. როცა შეიტყო მირისა და არჩილის ამ ქალაქში ყოფნა, გარშემო-

ერთყა მას. მეფეებს ყავდათ მხოლოდ 2000 აფხაზი და 1000 ქართველი თავისი ამაღა — და მაინც იბრძოდნენ თავგადადებით, თუმცა-კი უიმედოდ; მაგრამ მოვიდა კოკისპირული წვიმები, მდინარეთა ნაპირებიდან გადმოვიდა წყალი და მოაწვა. არაბთა ბანაკს, ამ დროს გარშემორტყმულებმა ხერხიანად მოახთინეს მტრის თავდასხმა, — და ყველა ამათ აიძულა მურვანი — გარშემორტყმა მოეხსნა და ზღვის ნაპირ-ნაპირ სამხრეთისკენ უკუქცეულიყო. მზა ისე წამხთარი იყო, რომ მხედარნი ტალახში ეფლობოდნენ და მოძრაობის შესამსუბუქებლად არაბები იძულებულნი იყვნენ — მოექრათ ცხენებისათვის კუდები, რომელიც ტალახით იყო დამძიმებული და მეტ ბარგს შეადგენდა. დასასრულ, მურვანი გამოვიდა საქართველოს საზღვრებიდან, მაგრამ ეს ქვეყანა იმისთანა მდგომარეობაში დატოვა, რომ იმაში არ ყოფილა თითქმის არც ერთი მთელად გადარჩენილი შენობა, არც საცხოვრებელი რაიმე სანოვაგე, და ამასთანავე მთელი მხარე ვალდებული შეიქნა — ეძლია ხარკი არაბებისათვის.

ჩვენის აზრით, ეს შემოსევა ნინო წლის ტრაკტატის შედეგი იყო, რომლის პირობათა ძალითაც აღსარებული იყო არაბთა მფლობელობა ნახევარ საქართველოში. მართაპედ ლევონდის მოწმობით, მურვან შრუს, ხალიფა ბიშამის სარდალს ¹⁾, არ შე-

1) Addit. et el'air. l'hist. de la Géorg., p. 250.

ეძლო — მოეხთინა ეს ექსპედიცია 686 წლის უფრო ადრე, როგორც ამაში ქართველთ მემატიანენი გვარწმუნებენ. ალბად მურვან შრუ ბიშმის ის სარდალო იყო, რომელმაც მოსლემამ გამოცვალა ¹⁾ და ჯიგუნსა, ჩქსსა და ძავკასიაში ომობდა და რომელიც შემდეგში იწოდებოდა ხალიფად მურვან II-დ ²⁾.

რა სისწრაფითაც არაბებმა სპარსეთი დაიჭირეს, თითქმის იმეგარვე სისწრაფით მოსპო იქ მამადის სჯულმა ცეცხლისმსახურება. პირველი ხალიფები იმ საზოგადოებათა შორის. სადაც ერთღვთაების სარწმუნოება სუფევდა, საზოგადოდ არ ყოფილან უკიდურესი ფანატიკოსები, ხოლო წარმართების მიმართ-კი შეუხრალელებლნი იყვნ. იმათ დაანგრის მათი ბომონნი, დაუწყეს მოკვება და მხურვალე ცეცხლისმსახურებს დევნა, და მოკლე ხანში სპარსეთთ უმეტესმა ნაწილმა (მამადიანობა მიიღო ³⁾); ისინი-კი, რომელნიც მტკიცედ იდგენ თავიანთ ძველ სარწმუნოებაზე, იძულებულნი იყვნ -- თავი დაეცვათ დევნისაგან მნდოეთსა თუ სხვა ადგილებში, სადაც არაბები უფრო იშვიათად დადიოდნ. ესე დაემხო ზოროასტროს დიადი ძველი სკოლა. ზენდ-პვესტა მთელ აღმოსავლეთში იყო გამეფებული და მისი მოძღვრება, თუმცაღა სახემეცვლილი,

1) Hist. du Bas-Emp., tom. XII, p. 169.

2) Всемирная история Шоссера, томъ V, стр. 98.

3) Champollion—Figeac, hist. de la Perse, p. 137.

თითქმის უშორეს დასავლეთამდი მივიდა ¹⁾. ამ სარწმუნოების აღმსარებელთა მცირე რიცხვი დღეს ცნობილია ზვებრთა ანუ მაურთა სახელწოდებით.

1) ვოლტერის აზრით, ცეცხლისმსახურებამ თვით რომამდი მი-
აწია, სადაც ინახებოდა საღვთო დაუქრობელი ცეცხლი და სახელად
ერქვა „ვესტა“, სიტყვისაგან ზენდ—ავესტა (Oeuvres complètes de
Voltaire, tom. VI, p. 224.)

საქართველოს სახელმწიფოებრივის, სარწმუნოებრივისა და საზოგადოებრივ ყოფა-ცხოვრების მიმოხილვა არაბთა მფლობელობაში.

საქართველოს, როგორც განკერძოებულ სამეფოს, მდგომიარობის გასაგებად ჩვენ უნდა გავიხსენოთ, რომ ძველ საუკუნოებში, ჰომპეის ამ მხარეს შემოსვლის შემდეგაც-კი, ის იყო დამოუკიდებელი მხარე, რომელსაც დიდ ყურადღებას აქცევდენ ზემოაზიის მბძანებელნი სტრატეგიულ მხრით. ძასპიისა და შავის ზღვის მეოხებით ხმელთაყელად გადაქცეული და ზურგიდან მაღალ ქედით დაცული, რომელს იჭითაც ცხოვრობდენ ველური მეომარი ხალხები, რომელნიც ამ ქვეყნის ჯარების, ასე ვთქვათ, რეზერვებს შეადგენდენ,--საქართველო მირიანის დრომდი ყოველთვის საშიშარი იყო ორის ხალხისათვის: რომაელთა და სპარსელთათვის, რომელნიც მბძანებლობდენ მთელს ძველ ქვეყანაში და რომელნიც ერთმანერთს ეკამათებოდენ ტიგრსა და მტრატს შუა მდებარე მიწებისათვის. აზიისა და ევროპის ისტორიულს ყველა ხალხს დიდიხანი იყო თავისი ბედ-იღბალი ამ ორის სახელმწიფოს ბედ-იღბლისათვის შეეერთებია, და მხოლოდ საქართველო-და და-

რჩენილიყო განცალკევებულად, მათგან დამოუკიდებლად. მაგრამ, 265 წელს დინასტიურმა გარემოებებმა ეს პატარა განკერძოებული სამეფო ბოლოს დაუკავშირა სპარსეთს, და პატარა სამეფოს კავშირი ვრცელსა და ძლიერ სახელმწიფოსთან, როგორც იყო მაშინ სპარსეთი, არ შეიძლება სხვანაირად გავიგოთ, თუ არა დამოკიდებულებად. მაგრამ, სპარსეთ მეფეების ვანუწყვეტელი ბრძოლა რომაელებთან ნებას არ აძლევდა პირველთ — მოესპოთ საქართველოსთვის ავტონომია და გადაექციათ ის სატრაპიათ, როგორც ყოფილა ეს, უძველეს გადმოცემათა რწმუნებით, აქამენიდების დროს. 296 წელს ნიზიბისის ზავმა გაათავისუფლა იგი სპარსელთაგან და მიანიჭა უფლება ღიოკლეტიანეს — ეძლია ქართველთ მეფეებისათვის ტახტზედ ასვლის ინვესტიტურა; მაგრამ, რადგან ღიოკლეტიანე შირიანზედ უწინ მოკვდა, ეს უფლება აღარ გამართლდა. ამგვარი იყო ძველად საქართველოს მდგომიარობა, როგორც დამოუკიდებელ სამეფოსი. უცხო ხალხები ძალადობით არც სცვლიდენ და არც აიწროვებდენ ქართველთ სარწმუნოებასა და მათ ჩვეულებათა.

მრისტიანობის მიღებისათანავე-კი საქართველოს სახელმწიფოებრივი ყოფა-ცხოვრება შესამჩნევად შეიცვალა. საბერძნეთ-რომის იმპერიისა და სპარსეთის ამ ქვეყანასთან დამოკიდებულება უფრო საგრძნობელი შეიქნა, ვიდრე ძველად იყო. მართის მხრით, ბიზანტიის კარი ხელს უწყობდა საქართვე-

ლოს ყველაფერში, რაც-კი სარწმუნოებას შეეხებოდა, იმ ანგარიშით, რომ განემტკიცებია თავისი გავლენა მახედ და მით მოეპოო ის დაბრკოლება, რომელიც წინ ხვდებოდა იმპერიის საბძანებელს ტიგრის იქითა მხარეზე ამ ქვეყნის სტრატეგიულ მდებარეობის მეოხებით. მაგრამ ალბად ბიზანტიას სურდა — დაეფარა ნამდვილი მიზნები, თუ რისთვისაც თანაუგრძნობდა ის საქართველოს სარწმუნოების საქმეში, და ამიტომაც იმეცადინა პირველ მსოფლიო კრებაზე 325 წელს. საქართველოს ეკლესია დაემორჩილება ანტიოქიის, და არა ქოსტანტინეპოლის, საპატრიარქოსათვის. საქმით-კი ეს სულ ერთი იყო: ორვე საპატრიარქოს ერთი პოლიტიკური უფროსი ყავდა. ჩვენ კიდევაც დავინახეთ, რომ საქართველოს საღვდელოებამ თავიდანვე დაიმორჩილა საერო ხელმწიფება და საბერძნეთის საღვდელოების სასარგებლოდ მოქმედებდა; მეორე მხრით, ქართველთაგან ქრისტიანობის მიღებამ და საბერძნეთთან იმათ დაახლოებამ გააძლიერა სპარსელთ პოლიტიკური მეტოქეობა იმპერიასთან და მოგვების სასტიკის ფანატიკური ბრძოლის საბაზი შეიქნა: ისინი მუდამ იმეცადინებოდნენ — ისევ გაბატონებულიყვენ საქართველოში, რომელიც ძველად მათი სამკვიდრო იყო. ეს ბრძოლა გაგრძელდა სამის საუკუნის განმავლობაში და მხოლოდ მაშინ გათავდა, როცა მოგვთა მოძღვრება დაეცა ქრისტიანობის სხვა მტრების —

მამადიანების იარაღის მეოხებით. ამ ბრძოლას თან მოყვენ შემდეგი გარემოებანი: საქართველოს დასავლეთის ნაწილები ხან ბერძენთ ხელში გადადიოდა, ხან სპარსელთ ხელში, და მტრები ხშირად შეესეოდენ ხოლმე ამ ქვეყნის შუასა და აღმოსავლეთის ნაწილებს, თუმცა ადგილობრივი მცხოვრებნი მხნედ იცავდენ სამეფოს ავტონომიას და თუმცა ამ საქმეში მათ მოქიშვეებიც ხელს უწყობდენ: **ვახტანგ** ბორგასლანის გამარჯვებით, **იუსტინე I**-ის ედიქტით, **იუსტინიანე I**-ისა და **ნუსირვანის** ტრაქტატით და პირობებით, რომელიც იმპერატორმა **მაურიკიმ** პარვიზს შეუკრა.

როცა ქართველებმა **მაურიკის** თხოვეს — გამოერჩია მათთვის მეფე **ვახტანგ** ბორგასლანის შთამომავლობათა შორის, რომელნიც მის საბძანებელში ცხოვრობდენ, იმან დანიშნა **ბურამი**, მაგრამ უწოდა მას მთავარი და არა მეფე. ეს საქციელი ცხადად გვიჩვენებს, რომ საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის იმპერატორთა ზრუნვა უანგარო არ ყოფილა და სარჩულად არ ქონია მას მხოლოდ ერთსარწმუნოებისადმი თანაგრძნობა, — იმათ უნდოდათ — დაეშორებიათ ქართველთაგან სპარსელთ გავლენა და, როცა კაი შემთხვევა მიეცემოდათ, შეეტანათ საქართველო საბერძნეთის იმპერიის პროვინციებში. **თუმცა** ეს ასე იყო, მაგრამ ყოველ შემთხვევაში, ბერძენთა დაუფარავმა მოქმედებამ საქართველოს ავტონომიას სარგებლობა მოუტანა, და მათი ფარული გან-

ზრახვები-კი არ განხორციელდა.

ამასობაში საბერძნეთის საღვდელოების ძლიერის მფარველობით დაფუძნებული ქრისტეს სარწმუნოება საქართველოში თანდათან ფეხს იმაგრებდა. თავდაპირველად, **ვახტანგამდი**, ქართველთ ეკლესიას არქიებისკოპოსები მართავდნენ, შთამომავლობით ბერძენნი, რომელნიც ანტიოქიის საპატრიარქოს ემორჩილებოდნენ; ამ მეფემ იმდენი საქმე ქნა, რომ საქართველოს ეკლესიის უფროსებად, არქიებისკოპოსების მაგიერად, კათალიკოზები დაადგინა; ესენი აგრეთვე ბერძენთაგანვე ირჩეოდნენ, მაგრამ თავის ხარისხით პატრიარქს არ ემორჩილებოდნენ, თუმცა მათი კურთხევა ანტიოქიაში უნდა მომხთარყო. **იუსტინიანე I-ის** დროს ქართველებმა ნება მიიღეს—კათალიკოზი თავიანთ ქვეყნის მკვიდრთაგანვე ამოერჩიათ, და ბოლოს, **ადარნასეს მართველობის დროს, საქართველოს ეკლესია სრულიად დამოუკიდებელი შეიქნა:** კათალიკოზები ეკურთხებოდნენ ხოლმე თვით საქართველოში საღვდელოების კრებულის მიერ, და მათი ხელმწიფება გავრცელებული იყო მართლმადიდებლობის ყველა ეკლესიაზე შავის ზღვის ნაპირებიდან მოკიდებული ქასპიის ზღვამდი.

საღვდელოების წოდების დაწესებამ საქართველოში დაბადა ამ წოდებისათვის ახალგაზდა კაცების მომზადების საჭიროება, და ამიტომაც დაფუძნდა სამრევლო სკოლები. **ბანათლებისა და სკოლების თავდაპირველ მდგომიარობის შესახებ ბაქარ I-ის**

დროს ჩვენ ზევით ვთქვით; მათის შემდგომ დროის მდგომიარობის შესახებ-კი ჩვენ მტკიცე დოკუმენტები არა გვაქვს, მაგრამ, თუ ქართველთ საღვდღელოების ხელმწიფების განუწყვეტელ გაძლიერებას მივიღებთ მხედველობაში, უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს მდგომიარობა თუ არ გაუმჯობესებულა, დაცემით მაინც არ უნდა დაცემულიყო.

სკოლებში აზრდას გარდა იმ დროის ქართველებს ქონიათ ჩვეულება, რომელიც დღემდის დარჩენილა ქავკასიის ზოგიერთ ხალხებში: ისინი აბარებდნ თავიანთ შვილებს უცხო ოჯახებში, როგორც გასაზრდელად, ისე ასაზრდელადაც. ამ ჩვეულების დაცვა ჩვენ შევნიშნეთ „ქართლის ცხოვრებაში“ იქ, სადაც ეს მათიანე მახტანგ ბორგასლანის სიყმაწვილეს მოგვითხრობს.

რაც უნდა მოკლე იყოს ჩვენი მიმოხილვა ქართველთ ყოფა-ცხოვრების შესახებ, ამ სამის საუკუნის განმავლობაში, იმის ზერე-ქვერე გასაცნობადაც-კი საჭიროდ ვრაცხთ, გვეთქვა რაიმე ხალხის მეურნეობისა და აღებ-პიცემობის შესახებ, მაგრამ, სამწუხაროდ, საზოგადოებრივ ცხოვრების ეს მხარე ძველ მათიანეებს არ მიაჩნდათ ისტორიის ყურადღების ღირსად და ამით მოუსპიათ იმათ საშვალება შთამომავლობისათვის, დაეკმაყოფილებია თავისი ცოდნისმოყვარება. მაგრამ, დარწმუნებით შეიძლება ვთქვათ, რომ ამ დროის ვარემოებანი ხალხის ძველ ავლა-დიდების მხოლოდ გაქარწყლებას უწყობდნ

ხელს. მართი რომ—უცხოქვეყნელი განუწყვეტლად არბევდენ საქართველოს, და მეორე—თანამედროვე შეხედულობით ძრისტეს სარწმუნოებაზე კერძო საკუთრება სრულიად უნდა გადაელიათ ეკლესიებსა და საღვდელოებაზე იმდენად, რამდენადაც ამას თვით ცეცხლისმსახურება არ თხოულობდა. მხოლოდ ის გარემოება, რომ თავდაპირველად ყოველგან უნდა აეშენებიათ ტაძრები და, რამდენჯერაც სპარსელები ააოხრებდენ, იმდენჯერ ხელახლავ უნდა აეშენებიათ,—უეჭველია, ძლიერად შეარყევდა ხალხის სიმდიდრეს და მასთან მეუნეობასაც. მარტო შარსმან VII-ის მიერ შიომღვიმის მონასტრისათვის ოთხის სოფლის, საეკლესიო მდიდარ ქურჭელ-სამოსელისა და ოცდაათის ლიტრა ოქროს შეწირვა ¹⁾ ამტკიცებს იმას, რომ ამგვარ შენობათათვის დიდძალი განძი იხარჯებოდა.

ჭანეთის გამო მომხთარ ომის აწერილობისა და იუსტინიანეს კოდექსისაგან ვიცით, რომ ბერძნები ძლიერ აიწროებდენ აღებ-მიცემობაში ადგილობრივ მცხოვრებთა და, განსაკუთრებით, ზღვის განაპირა ადგილების მცხოვრებლებს. თუმცა 561 წლის ზავის პირობები თავისუფალ ვაჭრობის ნებას იძლეოდა, მაგრამ არ ვიცით, რა ზომამდი იყო აყვავებული საქართველოში აღებ-მიცემობა განუწყვეტელი ომების დროს; ესეც კი უნდა ვთქვათ, რომ იმ დროს

1) შიომღვიმის უდაბნოს აწერა, იოსელიანი, გვ. 52.

ქართველთ ცხოვრება არ უნდა ყოფილიყო ადემიციემობას მოკლებული, რაიცა მტკიცდება იმ დროის მოჭრილის მრავალ ქართულ ფულის არსებობით. ჩვენ მიერ ცნობილი იმ დროის ფული იყო ვეცხლისა, ეგრედ წოდებული ღირგემები. ეს ფული, დაახლოებით, უდრიდა ჩვენს დღევანდელ ექვს შაურს ¹⁾).

ამავე ფულისა და ზოგიერთ ჩუქურთმების მეოხებით აიხსნება იმ დროის ტანმორთულობა, რაიცა პრაგმატიულ ისტორიისათვის ფრიად საგულისხმო საგანს შეადგენს. ქართველთ მეფეების გვირგვინებს იმგვარივე ფორმა ქონდა, როგორიც სპარსელთ სასანიანთ დინასტიის მეფეების გვირგვინებს: იმათზედ იყო პარალელურად შემოვლებული ორი არშია, მათ ზევით—სამი გამობერილი ბუშტი, რომელთაგანაც შუა ბუშტი უფრო მაღალი იყო, ვიდრე ორი დანარჩენი. „ქართლის ცხოვრება“ ამბობს, რომ შახტანგ ბორგასლანმა ორი გვირგვინი მიიღო, ერთი იმპერატორ ლეონისაგან (ალბად ბერძნულ გვირგვინთა მსგავსი), და მეორე—სპარსელთ მეფის შეროზისაგან. როგორც სჩანს, ამ უკანასკნელ გვირგვინის ფორმა შემოუღლიათ შახტანგ ბორგასლანის შემკვიდრეებს. ქართველები წვერსა და უღვაშს არ იპარსავდენ. იმათ ტანსაცმელს შეადგენდენ: ახლოხი და ქამარი და ყურთმაჯებიანი ჩოხა; ფეხსაცმელს—

1) Шлюсеръ, т. V, стр. 51.

მალაყელიანი წაღები, რომელიც იდგა მალაქ ქუ-
სლებზე და რომელსაც წვერი მალაქ ქონდა აპრე-
ხილი ¹⁾). მაგრამ ეს ფეხსაცმელი, ვგონებ, არ ყო-
ფილა საერთო ხალხის ყველა წოდებისათვის, რად-
გან ხალხის ახლანდელი ფეხსაცმელი (ქალამანი),
რომელიც—ყოველ ეჭვს გარეშე—სანდალისაგან წარ-
მომდგარა, ამტკიცებს, რომ ის ძველისძველადვე
არსებულა, როგორც ახლა, დაბალ ხალხის სა-
ხმარებლად.

„ქართლის სხოვრებაში“ ჩვენ ვპოულობთ,
რომ მახტანგ I-ის ომების დროს ქართველები შე-
იარაღებული ყოფილან შუბებით. შვილდ-ისრითა
და ფარ-ხმლით; მაგრამ, ალბად, ბევრს მათგანს ქონ-
და აგრეთვე ჯავშნები და ჩაჩქნები, რომელნიც იხ-
მარებოდენ სპარსეთში.

მუსიკალურ იარაღთა შორის, რომელთაც ომებ-
ში ატარებდენ, ქართველებს ქონიათ მხოლოდ
ბუკი და დაფდაფი. ამავე ეზრადებს ხმარობდენ აგრეთ-
ვე სახალხო დღესასწაულობათა დროს.

ძველის ისტორიის I თავში ჩვენ კიდევაც შე-
ვნიშნეთ, თუ როგორ სრულდებოდენ სარწმუნოე-
ბრივი დღესასწაულობანი წარმართობის დროს; იგი-
ვე წესები დარჩა ქრისტიანობის დღესასწაულობათა
დროსაც და ისინი იმავე ადგილებზე სრულდებოდენ,
სადაც საწარმართო დღესასწაულობანი იყვენ, მაგ-
რამ კერპების სამსხვერპლოების წინ კი არა, არა-

1) Bartholomaei, lettres numismat. et archeol. planch. I et III.

მედ ტაძართა მახლობლად, რომელნიც უწინდელ სტატუების მაგიერ იყვენ აშენებულნი, და ამასთანავე, რასაკვირველია, ადამიანებს არ მსხვერპლავდენ ¹⁾).

ამ დროის სახალხო ჩვეულებათა შორის, რომელთაც თან მოყვებოდენ ხოლმე სიამოვნება და ცრუმორწმუნება, შესანიშნავია ეგრედწოდებული „კუდიანების ღამე“. ეს ჩვეულება ბევრში გავს „ივანეს ღამეს“, რომელსაც ასრულებენ გერმანელი და სკანდინაველი ტომები 24 ივნისს; ქართველებმა კი ეს ჩვეულება იციან დიდ მარხვის ხუთშაბათის წინა ღამით, და თუ ამ ჩვეულების მომდინარეობა ძალიან ძველი არ არის, ყოველ შემთხვევაში ის შემოულიათ ქართველებს უსწათუოდ ქრისტიანობის მიღების პირველ ხანებშივე, ცეცხლმსახურების დასაცინავად.

ამ ჩვეულების ასრულების შემდეგს დღეებს, დიდ პარასკევის განთიადამდი, ქართველები ატარებენ შემდგომს ცრუმორწმუნეობის ჩვეულების სრულებაში: ბედენ ჯაჭვს ბორბტ სულის ამირანისათვის, რომელიც გადმოცემით ააკვასიის მთებზედ არის მიტყედილი, — და უფრო ამ მიზეზის გამო მივაწერთ ჩვენ ზემოხსენებულ ჩვეულებას საქართველოში გავრცელებულ ცეცხლმსახურების მოგონებას: ეჭვი არ არის, რომ ქართველთა ამირანი არის ზენდ-ავესტის არიმანი.

1) გეოგრაფიული აღწერა ვახუშტისა, 48.

შეცთომების გასწორება.

გვ.	დაბეჭდილია:	უნდა იყოს:
9	ქეშმარიტებასთან უახ- ლოესს	ქეშმარიტების უახ- ლოესს
12	დაარსა	დააარსა
14	ტანჯით	ტანჯვით
15	ისე როგორც აგრეთვე	ისე როგორც
—	შდეგი	შედეგი
—	ამის შემდეგ	ამას შემდეგ
26	ქონდათ თავიანთ სინკლიტზე	ქონდა თავის სინკლიტზე
27	თურქეთის	ოსმალეთის
29	ამ მაზრის	ამ ქვეყნის
31	Bal-Empire, om	Bas-Empire, tom.
70	მეფის გამოხატუ- ლებისაგან	მეფის გამოხატუ- ლებიდან
76	მფლობა	მფლობელობა
77	ანუვითარებელ	განუვითარებელ
80	გვერდზე, სათაურს შემდეგ, უნდა იყოს: საქართველოს მდგომარეობა. — ტახტის გადა- ტანა. — არისტოკრატიის ძლიერების გამოჩენა. — ჰინისა და არაგვის ერისთავთა მომდინარეობა.	

33.	დაბუქდილიას:	უნდა იყოს:
82	სამნგირი	სამანგირი
86	გვერდზე 1 შენიშვნის ბოლოს	უნდა იყოს: p. 84.
89	ცავდენ	იცავდენ
90	აგრეთვე და ფრიად	აგრეთვე ფრიად
92	დაიცავენ ისინი	დაიცავს ის
100	ანიამბემა შეხვდა	ანიამბედი შეხვდა
121	ქალაქი აჩუქა ნიკოფსია	აჩუქა ქალაქი ნიკოფსია
—	ჯებელის	ჯებელოს

შენიშვნა. პირველ წიგნის გასწორებულ შეცდომებში შეპარულა შემდეგი შეცდომები: ჩელტი, უფლოს-ციხე, აღაროდინები, Dubeux, დანისტისა; უნდა იყოს: ჩელთი, უფლისციხე, აღაროდინები, Dubeux, დინასტიისა.

კახუ 1752. 6. 1752

ს ა რ ჩ ი ვ ი.

გვრდი.

საშუალო საუკუნეთა ისტორია. . 2
ქრისტყს საწმუნთობის შიშტყანა საქართყლოში:

- I. საქართველოს მდგომარეობა სარწმუნოების მხრით ქრისტიანობის მიღებამდი . 5
- II. ქრისტიანობის გავრცელება საზოგადოდ და შისი მდგომიარობა საქართველოში დამკვიდრებამდი 11
- III. ჭართველების მიერ ქრისტიანობის მიღება 16
- IV. საქართველოს გაქრისტიანების შედეგი . 25

პრითდი ქრისტყს საწმუნთობის მიღუბიდან ვახტანგ გორგასლანამდი:

- I. ღრო შირიანის სიკვდილიდან სპარსელთ მიერ საქართველოს დაპყრობამდი . 28
- II. ბარემოებანი 410 წლიდან ვახტანგ ზორგასლანამდი 36

ვახტანგ გორგასლანის მოყოლა:

- I. ბარემოებანი შირდატ V-ის სიკვდილიდან ვახტანგ ზორგასლანის მიერ ტახტზედ ასვლამდი 43

II.	ომი ჩრდილოეთის ხალხებთან	50
III.	ომი საბერძნეთთან	55
IV.	კავშირის გაწყვეტა და ომი სპარსეთთან	61
V.	ზარემოებანი სპარსეთთან შახტანგის პირველ ომის დასასრულიდან მეორემდე	67
VI.	მეორე ომი სპარსეთთან და შახტანგ ზორგასლანის სიკვდილი	72

კავკასიაში სპარსელთ მაცოცხლების პერიოდი:

I.	ქობადის ომი იმპერატორ ანასტასისთან 500-დან 505 წლამდე	76
II.	შეხედულობა საქართველოს შინაურ მდგომარობაზე შახტანგის შემდგომ მეფეების დროს ზურამ ბაგრატიონამდე	80
III.	ცვლილებანი, რომელნიც ხთებოდენ შანეთში მე-VI საუკუნის პირველ ნახევარში	85
IV.	ხოსრო ნუსირვანის ურთერთობანი კავკასიის ხალხებთან და მისი განზრახვანი	96
V.	მეორე და მესამე ომი შანეთისათვის	99
VI.	სპარსელთ ბრძანებლობის პერიოდის დასრულება	109

მოგვთა მოძღვრების უკანასკნელ მრბოლის პერიოდი მის წაცემამდე.

I.	ზურამ ბაგრატიონის მართველობა.	113
II.	სტეფანოზ ბაგრატიონისა და აღარნასე	

	სასანიანის მართველობათა დრო	118
III.	აღმოსავლეთის მდგომიარობა არაბთა მიერ საქართველოს დაფლობამდი	125
	საქართველოს სახელმწიფოებრივის, სარ- წმუნოებრივისა და საზოგადოებრივ ყოფა- ცხოვრების მიმოხილვა არაბთა მფლობე- ლობამდი	143

